

ELVIR DURANOVIĆ

Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

ALHAMIJADO ILMIHAL ABDULVEHHABA ILHAMIJE ŽEPČAKA

Sažetak

U radu su predstavljeni do sada poznati alhamijado rukopisi *Ilmihala* Abdulvehhaba Ihamije Žepčaka, ukazano na specifičnost grafije rukopisa Rs 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu, izvršena komparativna analiza Ihamijinog *Ilmihala* s drugim alhamijado vjeronaučnim udžbenicima iz XIX stoljeća, te ponuđena transliteracija kompletnog teksta *Ilmihala* s potrebnim komentarima i rječnikom arabizama, turcizama i lokalizama, čime se dobila potpunija slika ovog značajnog alhamijado djela.

Ključne riječi: Ilhamija, Abdulvehhab ibn Abdulvehhab Ilhamija, Žepčak, orijentalni rukopisi, Gazi Husrev-begova biblioteka, ilmihal, alhamijado književnost, islamski vjeronaučni udžbenik.

Uvod

Unutar osmanske kulturne zone edukacija o islamu kroz formu *ilmihala*,¹ vjeronaučnog udžbenika za širu populaciju, razvila se prije nego što je Bosna i Hercegovina ušla u sastav Osmanske države. Prvi ilmihal na turskom jeziku pod nazivom *Mukaddime* napisao je Iznikli Kudbuttin 1418. godine.² Nakon toga napisani su brojni ilmihali, a uporedo sa širenjem islama u našoj zemlji se proširila tradicija poučavanja osnovama islama uz korištenje ovih popularnih vjeronaučnih udžbenika. S obzirom da su ilmihali općenito namijenjeni široj populaciji, a kako većina muslimana u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske uprave nije razumjela turski i arapski jezik, osnovna edukacija o islamu uglavnom se svodila na puko memorisanje vjerskih sadržaja. Takva situacija potrajala je gotovo do druge polovine XVIII stoljeća kada je javni

1 S obzirom da je u bosanskom jeziku termin *ilmihal* postao sinonim za udžbenik islamske vjeronauke u ovom radu ćemo ga pisati malim slovom, osim u slučajevima kada se ova riječ pojavi u naslovu nekog djela.

2 Recep Kaymakcan, „Islam in Turkish Religious Education: From Traditional Understanding to Modern“, u *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, Peter Lang - Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2011., str. 257-258.

poziv da se osnovno vjersko obrazovanje u mektebima izvodi na narodnom jeziku uputio Muhamed Velihodžić Razi (1722-1786), autor moralno-didaktične pjesme na bosanskom jeziku *Čujete djeco, svikoli*, napisane za djecu i omladinu.³ U isto vrijeme dok je Muhamed Velihodžić pozivao na uvođenje narodnog jezika u osnovne vjerske škole, u Žepču se rodio Abdulvehhab Ilhamija Žepčak, autor jednog od najstarijih ilmihala na bosanskom jeziku.

Sadržaj Ilhamijinog *Ilmihala* široj javnosti predstavio je Ibrahim Kemura u radu objavljenim u *Glasniku VIS-a* 1975. godine.⁴ Kemura, međutim, zbog izrazito nečitke grafije rukopisa R 2929 iz Gazi Husrev-begove biblioteke koji je koristio za transliteraciju Ilhamijinog *Ilmihala*, nije bio u mogućnosti, kako sam priznaje: „*I pored najbolje volje pojedine riječi...dešifrovati, te smo ih ostavili nerazrješenima.*“⁵ Komparativnom analizom sadržaja pomenutog rukopisa sa drugim rukopisima ovog *Ilmihala* koji su u međuvremenu postali dostupni istraživačima, ustvrdili smo nekoliko bitnih činjenica koje su nas opredijelile da se ponovo pozabavimo ovom tematikom. Prvo, rukopis R 2929 ne sadrži kompletan tekst Ilhamijinog *Ilmihala*. Naprimjer, savjet Ilhamijinog muderrisa Karahodže i potpis autora koje nalazimo u starijim rukopisima *Ilmihala* nedostaju u ovom. Drugo, određene riječi Kemura je pogrešno transliterirao što je izazvalo brojne nejasnoće u tekstu na koje smo u radu ukazali. Treće Kemura je pojedine riječi i dijelove teksta *Ilmihala* namjerno izostavio. Naprimjer, sve nemuslimane, svejedno bili oni pripadnici objavljenih religija ili ateisti Ilhamija naziva zajedničkom imenicom „vlah“ koja u njegovo vrijeme nije imala, ali u današnje može imati pogrdno značenje. Zarad etničke korektnosti Kemura nigdje u *Ilmihalu* nije naveo ovu riječ niti je spomenuo razloge zbog kojih ju je izostavio. Jasno je, dakle, da Kemura iz pomenutih razloga nije ponudio kompletan transliterirani tekst Ilhamijinog *Ilmihala* čime je u značajnoj mjeri umanjena vrijednost ovog izuzetno vrijednog, moguće i najstarijeg, vjeronaučnog udžbenika na bosanskom jeziku.

Imajući u vidu navedeno, u ovom radu smo na osnovu rukopisa Rs 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu, ponudili transliteraciju kompletnog teksta Ilhamijinog *Ilmihala* uz objašnjenje grafije i nužne komentare.

Rad je podijeljen u četiri dijela. Na početku se ukratko govori o životu i djelu Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka. Nakon toga predstavljeno je pet do sada poznatih rukopisa njegovog *Ilmihala*. Potom je pažnja usmjerena na

3 Muhamed Huković, „Napori za uvođenje narodnog jezika u početne vjerske škole muslimana“, *Anali GHB*, knj. XVII-XVIII, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1996., str. 242-243.

4 Ibrahim Kemura, „Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije na „bosanskom jeziku“ *Glasnik VIS-a*, god. XXXVIII, br. 1-2., Sarajevo, 1975., str. 29-43.

5 Ibrahim Kemura, „Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije ..., str. 34.

specifičnost grafije rukopisa Rs 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu, a zatim slijedi pregled sadržaja *Ilmihala* i komparativna analiza ovog vjeronaučnog udžbenika s drugim alhamijado ilmihalima. Glavni dio rada predstavlja transliteracija Ilhamijinog *Ilmihala* na latinicu s brojnim komentarima i rječnikom arabizama, turcizama i lokalizama.

Abdulvehhab ibn Abdulvehhab Ilhamija Žepčak

Jedan od najplodnijih bosanskohercegovačkih pisaca s kraja XVIII i početka XIX stoljeća na narodnom jeziku Abdulvehhab ibn Abdulvehhab Ilhamija⁶ rođen je u Žepču 1187. h. g./1773. godine. Rano je ostao siročić. U jednoj pjesmi bilježi da oca ne pamti, a da majke nema.⁷ Osnovno i srednje obrazovanje završio je u rodnom mjestu. U djelu *Tuhfa al-mušallīn wa zubda al-ḥāš'īn* Ilhamija navodi da mu je jedan od učitelja bio izvjesni hadži Kerim-zade (Hadžićerimović). Iako je Kasim Dobrača mišljenja da je Hadžićerimović ustvari Ahmed-ef. Karahodža,⁸ muderris u lokalnoj medresi u Žepču, vjerovatnije je da je to bio njegov prvi imam i učitelj u mektebu. Nakon osnovnog obrazovanja Ilhamija je upisao Ferhadija-medresu u Žepču. Tokom druge polovine XVIII stoljeća muderrisi u ovoj medresi bili su Abdullah-ef. Karahodža, autor čuvene *Bošnjakuše*, i njegov sin Ahmed-ef., koji je ovu časnu dužnost preuzeo nakon smrti oca 1766. godine.⁹ Poslije završenog školovanja u žepačkoj medresi nemirni duh i želja za naukom odveli su Ilhamiju u Tešanj gdje je od tamošnjeg muderrisa hadži Abdullah-ef. Čankarije 1810. godine dobio idžazetnamu da može predavati: hadis, tefsir i fikh, odnosno šeriatske znanosti s njihovim pomagalima.¹⁰ Duhovne nauke i tesavvuf Ilhamija je u međuvremenu izučavao u Fojnici, a duhovni učitelj (*muršid*) najvjerovatnije mu je bio čuveni šejh nakšibendijskog tarikata Husejn-baba.¹¹ Okončavši formalno obrazovanje i usavršivši se u duhovnim naukama Ilhamija se posvetio predavanju učenicima i pisanju djela. Kako je smatrao da je njegova poezija plod božanskog nadahnuća uzeo je pjesnički pseudonim *Ilhami* (nadahnuti) po kojem je bio poznat širom Bosne i Hercegovine.¹²

6 O životu i djelu Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka do sada je napisana obimna građa. Cijenjenog čitaoca upućujemo na literaturu o Ilhamiji u djelu Muhameda Hadžijamakovića, *Ilhamija život i djelo*, El-Kalem 1991., str. 163-167.

7 Kasim Dobrača, „Tuhfetul-mušallin ve zubdetul-ḥāš'īn od Abdul-Vehaba Žepčevije Ilhamije“, *Anali GHB*, knj. II-III, Sarajevo, 1974., str. 46.

8 Dobrača, „Tuhfetul-mušallin...“, str. 46.

9 Muhamed Hadžijamaković, *Ilhamija, život i djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 1991., 12-13.

10 Muhamed Ždralović, „Abdulvehhab ibni Abdulvehhab Žepčevi-Bosnevi (Ilhamija)“, *Anali GHB*, knj. V-VI, Sarajevo, 1978., str. 140.

11 Dobrača, „Tuhfetul-mušallin...“, str. 46.

12 Dobrača, „Tuhfetul-mušallin...“, str. 47-48.

Svojim spisateljskim opusom Ilhamija poučava, savjetuje, opominje, podstiče i kritikuje negativne pojave njegovog doba. Odvažan i hrabar kakav je bio, u jednoj pjesmi poručuje:

*Potlje Jednog ne miluj,
a drugog se ti ne boj.*

Nije se libio kritikovati društvenu stvarnost, potkupljivu ulemu, neznalice među dervišima i nepravednu vlast. Njegova energičnost i ustrajnost na tom polju nisu prošli neprimijećeno. Bosanski vezir Dželal-paša prvo je pozvao Ilhamiju u Travnik 1237. h.g./1821., da bi po njegovom dolasku naložio njegovo pogubljenje. Ukopan je Travniku gdje je nad njegovim mezarom podignuto turbe.

O mučkom ubistvu Ilhamije postoje brojne legende i predanja. Muvekkit bilježi da je Dželal-paša nakon dugog razgovora rekao Ilhamiji: „*U našoj štali razbolio se jedan jahači konj. Baba, idi tamo i liječi ga!*“¹³ Ilhamija je predosjetio šta mu se sprema pa je paši rekao: „*Dušu ne ispustio dok vlast ne izgubio.*“¹³ Muvekkit dalje navodi da je godinu dana nakon Ilhamijinog pogubljenja Dželal-paša smijenjen s dužnosti bosanskog vezira. Kada mu je stigao ferman o premještaju on se razbolio bolešću od koje nema lijeka.¹⁴ Umro je u teškim mukama. Poput Ilhamije i Dželal-paša sahranjen je u Travniku. Prema narodnom predanju koje se do današnjih dana prepričava u Travniku, Ilhamija je prije smrti kazao Dželal-paši da će na njegov grob ljudi dolaziti radi lijeka. I zaista, na mjestu gdje je ukopan Ilhamija i gdje se do 1959. godine nalazilo njegovo turbe, prije nego što je zajedno sa njegovim zemnim ostacima preneseno u Potur-mahalu, sagrađena je današnja kantonalna bolnica u Travniku. Na mezarju u Potur-mahali Ilhamija je ukopan pored kabura Redžeb-dede, kojeg narodna tradicija u Travniku veže za sultana Mehmeda el-Fatiha i njegov pobjedonosni pohod na Bosnu 1463. godine. Ljudi i danas ponekad odlaze u Ilhamijino turbe gdje se mole za vlastito i za zdravlje bližnjih. Brigu o turbetu Redžeb-dede i Ilhamije danas vodi Medžlis Islamske zajednice u Travniku.¹⁵

13 Salih Sidki Hadžihuseinović - Muvekkit, *Povijest Bosne*, s turskog preveli Abdulah Polimac..., knj. 2., El-Kalem, Sarajevo, 1999., str. 848.

14 Muvekkit, *Povijest Bosne...*, str. 849.

15 Kazivao Esad Baždalić, turbedar Ilhamijinog turbeta u Travniku. U Travniku 17. jun 2013.

Mezari Redžeb-dede i Ilhami-babe u turbetu u Potur Mahali, Travnik.

Ilhamija je jedan od rijetkih autora u Bosni i Hercegovini koji je pisao i na orijentalnim jezicima, turskom i arapskom, i na narodnom bosanskom jeziku, arapskim pismom (alhamijado). Pisao je prozu i poeziju, a sve što je pisao, kao što navodi Kasim Dobrača: „...odiše iskrenošću, toplinom i jakom željom da se time probudi i oživi vjerski moral njegovih suvremenika i da se uklone razne mane, slabosti i grijesi u koje su oni bili ogrezli...“¹⁶ Njegov poetski opus obuhvata više od 100 pjesama moralno-didaktičkog i mističnog sadržaja napisanih na arapskom, turskom i bosanskom jeziku.¹⁷ Uz poeziju napisao je dva prozna djela: već pominjano djelo o namazu i pobožnosti *Tuhfa al-mušallīn wa zubda al-hāš'in* i *Ilmihal* koji je u fokusu ovog rada.

Sačuvani rukopisi *Ilmihala* Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka

Koliko nam je do sada poznato, u orijentalnim zbirkama u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj sačuvana su četiri rukopisa Ilhamijinog *Ilmihala*. Dva rukopisa nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, jedan u Narodnoj i

16 Dobrača, „Tuhfetul-mušallin...“, str. 52.

17 Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, 1989., str. 190.

univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, dok se kopija jednog rukopisa nalazi u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Čini se da je peti primjerak rukopisa *Ilmihala*, jedini prepisan još za života Ilhamije, za sada izgubljen.

Kako što smo u uvodnom dijelu rada napomenuli, sadržaj Ilhamijinog *Ilmihala*, rukopis R – 2929 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, široj javnosti predstavio je Ibrahim Kemura.¹⁸ Opis ovog rukopisa kasnije je pod kataloškim brojem 5805. objavljen u devetom tomu *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci*.¹⁹ Rukopis se sastoji od 30 listova veličine 16,5 x 11,5 sa po jedanaest redaka na stranici. Papir je debeo, hrapav, grub, tamnobijele boje, sa vodenim znakom evropskog porijekla. Pismo je nesh, na pojedinim mjestima vokaliziran. Pisan je nevještom rukom s mnogo grešaka.²⁰ *Ilmihal* je promijenio više vlasnika i mjesta stanovanja. Njihova imena zabilježena su na kraju rukopisa. To su: Hasan Softić iz Radovja, neki Rizvić iz Palike, izvjesni Vuković iz Međurića, Salih PašićŽivić iz Kozica i Munla Ibrahim iz Okolišta. Na početnoj stranici rukopisa zabilježeno je uputstvo na bosanskom jeziku o tome kako postupati s mrtvacem. Ovaj tekst dodan je naknadno što se može zaključiti po grafiji koja se razlikuje od one kojom je pisan *Ilmihal*.²¹ Potom slijedi dova za zaštitu na arapskom jeziku, te *Tundžina-salavat*²² na narednoj stranici. Na kraju teksta *Tundžina-salavata* zabilježena je 1253. h.g./1837/38. godina. Ista godina zabilježena je na kraju *Ilmihala*. Kemura primjećuje da je rukopis veoma nečitak, a cijelo djelo pisano je s takvim gramatičkim greškama pri pisanju i tako slabim znanjem iz arapskog pisma da se tekst ne može ozbiljno uzimati kao osnov na kojem bi se gradila neka karakteristična ili generalna pravila o alhamijado pismu.²³

Zbirku rukopisa R – 8676 sa tekstom Ilhamijinog *Ilmihala* Gazi Husrev-begovoj biblioteci poklonio je rahmetli Osman Asaf Sokolović. Zbirka se sastoji od 57 listova formata 16,5 x 11,5 sa od 10-12 redaka po stranici. Pismo je *nasta'liq*, krupniji, vokaliziran s većim proredom. Mastilo je crno, a papir tamnobijel, deblji, hrapav, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Povez

18 Ibrahim Kemura, „Ilmihal Abdul Vehab...”, str. 29-43.

19 Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa/Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo*, sv. IX, London, Al-Furqān Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo, Rijaset Islamske zajednice u BiH, 2001, r. br. 2929, kat. br. 5805, str. 533.

20 Popara, *Katalog...*, sv. IX, str. 533.

21 Kemura, „Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije...”, str. 33.

22 Blagoslov na Muhammeda, a. s., kojim se od Boga traži zaštita, pomoć u rješavanju tegoba, oprost grijeha i visoki stepeni.

23 Kemura, „Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije...”, str. 33.

je kožni i očuvan.²⁴ Prvo djelo u zbirci je Ilhamijin *Ilmihal* koji obuhvata 22 stranice od 1b-21b. Na prvoj stranici *Ilmihala* iznad Bismile naknadno je dopisan naslov *Ilmihal Busnevi*. Tekst je najvećim dijelom vokaliziran i čitak. Pored Ilhamijinog *Ilmihala* u ovoj zbirci nalazi se i *Ilmihal* nepoznatog autora. Ustvari, radi se o skraćenoj verziji popularnog vjeronaučnog udžbenika koji je dr. Ismet Kasumović obradio u tekstu „Bergivija na bosanskom jeziku“²⁵ Kasumović navodi da je Bergivijin Ilmihal u Bosni i Hercegovini bio toliko popularan da je u jednom periodu bio identificiran s pojmom ilmihal. Odnosno, prepisivači su vjeronaučne udžbenike naslovljavali nazivom Bergivija ili Birgivija, svejedno što autor dotičnog udžbenika nije bio čuveni osmanski učenjak Muhammed, sin Alije, el-Bergivi (umro. 1575.) U skladu s tim, ilmihal koji je dr. Kasumović obrađivao nosi naziv *Hāzā ṣuhuf Barkāwī bi lisān busnāwī – Ovaj spis je Bergivija na bosanskom jeziku*,²⁶ iako autor dotičnog ilmihala za sada nije poznat.

Treći sačuvani primjerak rukopisa Ilhamijinog *Ilmihala*, Rs – 94, pohranjen je Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu. Rukopis obuhvata 21 stranicu formata 13,5 x 8. Pismo je *nash*, krupan, na mjestima vokaliziran. Mastilo je crno, slabijeg kvaliteta. Papir je tamnobijel, deblji, glat, s vodenim znakom, evropskog porijekla. Bez poveza.²⁷ Naslov na početku ispisan je crvenim slovima هذا كتاب بوسنوي علمحال. Početne riječi svakog novog pasusa u *Ilmihalu* označene su crvenom bojom i nadvučene su crvenom linijom. Rukopis je prepisao Mustafa, sin Ibrahimov, 27. redžeba 1246. h. g., odnosno 10. januara 1831. u Atik-mahali u Fojnici. Vlasnik rukopisa bio je Derviš Omer iz Kreševa.

Baveći se Ilhamijom i njegovim spisateljskim radom dr. Muhamed Ždralević je kod Mehmeda Bajrektarevića u Tešnju pronašao rukopis Ilhamijinog *Ilmihala*. Rukopis ima 13 stranica veličine 22 x 15. Prepisao ga je Isa, sin Hasanov, iz Maglaja 5. muharrema 1261. h. g., odnosno 15. januara 1845. godine. Na zadnjoj stranici rukopisa nalazi se čitljiv žig otisnut dva puta s natpisom *Tavakkul 'alā Hāliq 'Abduhū Ivez – Oslanjam se na svog Tvorca, Njegov rob Ivez*. Fotokopija ovog rukopisa nalazi se u Orijentalnoj zbirci Arhiva

24 Osman Lavić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa/Gazi Husrevbegova biblioteka Sarajevo*, sv. X, London, Al-Furqān Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo, Rijaset Islamske zajednice u BiH, 2002., R. br. 8676, kat. br. 6074., str. 235.

25 Ismet Kasumović, „Bergivija na bosanskom jeziku“, *Islamska misao*, god. XIII, br. 150, Sarajevo, 1991., str. 22-28.

26 Kasumović, „Bergivija...“, str. 23.

27 Osman Lavić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa/Gazi Husrevbegova biblioteka Sarajevo*, sv. X, Sarajevo, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, London, Al-Furqān Fondacija za islamsko naslijeđe; 2011., Rs 94., kat. br. 543., str. 387-388.

Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod brojem 2099.²⁸

Uz četiri sačuvana primjerka Ilhamijinog *Ilmihala* poznati su nam neki podaci i o petom rukopisu koji još uvijek nije pronađen. Nadamo se da će i ovaj rukopis ugledati svjetlo dana i biti na raspolaganju istraživačima, pogotovo ako se zna da je to za sada jedini poznati rukopis *Ilmihala* prepisan u vrijeme dok je autor još uvijek bio živ. U tekstu „Ahmed Karahodža (Abdul-Vehab)“ objavljenom u *Gajretu* 1934. godine Osman Asaf Sokolović piše kako je 1933. godine Glavni odbor „Gajreta“ uputio dopis svim pododborima da rade na sakupljanju važnijih dokumenata iz naše prošlosti. Između ostalih, na ovu akciju odazvao se kadija Derviš-ef. Buturović koji je sabrao nekoliko interesantnih dokumenata. Među njima je bio rukopis veličine 22 x 15 cm koji je sadržavao: *Sarf* (Gramatiku arapskog jezika), *Bosna-lugati* (Bosansko-turški rječnik) sa razgovorima na 18 stranica i nepotpun *Ilmihal* na našem jeziku od Žepčaka hadži Abdulvehhaba (34 stranice). Sve tri knjige prepisao je Ibrahim, sin Fazlin, u Fojnici 1218. h. g., odnosno 1803/04. godine.²⁹ Dakle, ovaj rukopis nastao je u Fojnici koju je u to doba sigurno posjećivao Abdulvehhab Ilhamija. Prijepis rukopisa najvjerojatnije je nastao na osnovu originala ili neke od prvih kopija originala. Na osnovu ovog rukopisa također znamo da je Ilhamija svoj *Ilmihal* napisao krajem XVIII ili neposredno početkom XIX stoljeća. Interesantno je da je Osman Asaf Sokolović na osnovu zabilješke na kraju *Ilmihala* u kojoj stoji: „I još Karahodža veli: četvero ima. Jedno, ako ne uradiš, dan ćeš se kajati...“ zaključio da je Abdulvehab Ilhamija Žepčak ustvari Ahmed-ef. Karahodža. Upravo zbog toga svoj tekst je i naslovio „Ahmed Karahodža (Abdul-Vehhab)“. Danas znamo da je Ahmed-ef. Karahodža bio muderris mladom Ilhamiji u Ferhadiji medresi u Žepču krajem XVIII stoljeća. Iz poštovanja prema uvaženom učitelju Ilhamija je na kraju svog *Ilmihala* zabilježio njegove mudrosti ili nekog drugog člana ulemanske porodice Karahodža.

Tekst Osmana Asafa Sokolovića o Ilhamijinom *Ilmihalu* za nas je posebno važan. Naime, čini se da se dio u kome se spominje savjet Karahodže može naći u najranijim, autografu najbližim primjercima *Ilmihala*. Ovog savjeta nema u rukopisima koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, ali ga nalazimo u rukopisu Rs – 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke, što znači da je tekst ovog rukopisa najbliži originalu.

S obzirom da je rukopis Rs – 94 najstariji sačuvani primjerak Ilhamijinog *Ilmihala* i sadržajno najbliži originalu, na osnovu ovog rukopisa izvršit ćemo transliteraciju teksta *Ilmihala* s arapskog pisma na latinicu.

28 Ždralović, „Abdulvehab ibni Abdulvehab...“, fusnota 2., 128.

29 Osman Asaf Sokolović, „Ahmed Karahodža (Abdul-Vehab)“, *Gajret*, god. XV, br. 2., str. 32.

Specifičnosti grafije rukopisa Rs 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu

Usljedi nepostojanja jedinstvene grafije i standardnog pravopisa arebice sve do Džemaluddina Čauševića i njegove „matufovače“, svaki alhamijado autor razvijao je sopstveni stil pisanja primjenjujući sopstvena pravopisna pravila što je značajno otežavalo čitanje teksta.³⁰ Ipak, do Ilhamijinog vremena određena pravila pisanja arebice i fonetsko prilagođavanje arapskih slova našem jeziku već je bilo okončano. Rukopis Rs 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu pisala je osoba koja dobro poznaje pravila arapskog pisma s preglednim stilom pisanja. Slova su krupna, vješto napisana i najčešće vokalizirana. Riječi su uglavnom odmaknute jedna od druge, mada su ponekad enklitički oblici glagola biti „je“ i povratne riječice ili zamjenice „se“ spojeni s riječima koje im prethode ili dolaze neposredno iza njih. Iako ne postoje znakovi interpunkcije, početak svakog novog pasusa označen je crvenom bojom iznad teksta što rukopis čini preglednim i čitkim.

Grafija ovog alhamijado rukopisa ne odudara od, do kraja XVIII stoljeća, usvojenih pravila. Ovdje ćemo ukazati na najkompleksnija rješenja kako bi eventualnom istraživaču olakšali čitanje rukopisa.

Samoglasnik „a“ pisan je na čak četiri različita načina: s malim elifom iznad harfa (ا) – *kad* (قَاد); s malim elifom iznad normalnog elifa (إ) – *sramotno* (سِرَامُتْنُو); s fethom (آ) iznad harfa – *abdest* (أَبْدَسْت); te s harfom hā sa sukunom (هْ) uglavnom na kraju riječi – *Boga* (بُوْعَهْ), *sifata* (صِفَاتَهْ) i sl.

Samoglasnik „e“ pisan je na tri načina: najčešće s fethom iznad harfa (ي) kako je i uobičajeno u arapskom pismu – *četiri* (چَتِيرِي); s harfom he sa sukunom (هْ) – *kibletu* (قَبْلَةُ تُو); u pojedinim slučajevima slovo „e“ pisano je s elifom sa sukunom i hemzetom sa fethom (ءِ) – *petero* (پِتَارُو).

Samoglasnik „i“ pisan s kesrom ispod harfa (ي) – *nije* (نِيَهْ) i harfom jā s kesrom (ي) – *tri* (تِرِي). Primijetno je, također, da je autor koristio kesru ispod harfa u mnogim riječima koje su počinjale s dva suglasnika – *drugo* (دِرْغُو), *znat* (زِنَات), *svega* (سِوَعَهْ), dok je iznad prvog od dva suglasnika u sredini ili na kraju riječi najčešće stavljao sukun (ى) – *muško* (مُشْقُو).

Samoglasnik „u“ pisan je na dva načina: s dammōm iznad harfa (و), uglavnom u riječima orijentalnog porijekla – *kudret* (قُدْرَت), *murad* (مُرَاد), dok je u bosanskim riječima slovo „u“ najčešće pisano s dammōm iznad elifa poslije kojeg je harf waw bez ikakvih znakova (و) – *mjestu* (مِيْجِسْتُو), *desnu* (دَسْنُو) i sl. Na taj način pisan je i samoglasnik „o“ (و) – *koliko* (قَوْلُو), *osmo* (اوسْمُو), *eto* (اَتُو) itd.

Harfom (ك) označavana su tri latinična slova: „ć“ – *treće* (تِرْكَهْ), đ – *između* (إِزْمَكُو) i rijetko „c“ – *Sunca* (سُونَكَهْ) koje je češće označavano simbolom (چ) –

30 Muhamed Huković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Svjetlost, Sarajevo, 1986., str. 17.

jaciju (ياجيُو). Isti znak (چ) korišten je da se označi slovo „č“ – učiniš (اوچنيش). Primijetno je da se u tekstu upotpunosti poštuje razlikovanje afrikatskih parova „ć“ i „č“.

Slova „nj“ i „lj“ pisana su isto kao i slova „n“ i „l“, a razliku je moguće primijetiti samo po kontekstu riječi – ženskinje (زُنَيْقِيْنَه), *haljine* (حَالِيْنَه).

Poput svih vjeronaučnih udžbenika ovog tipa i *Ilmihal* Abdulvehhaba Ilhamije pisan je narodnim jezikom, običnim stilom razumljivim njegovim sunarodnjacima. Tekst obiluje riječima orijentalnog porijekla i brojnim lokalizmima. Na kraju rada donosimo spisak preko 250 turcizama, arabizama i lokalizama čije značenje bi moglo biti nejasno. Za razliku od rukopisa koji je Kemura obrađivao u ovom rukopisu preovlađuje ijekavica, mada je ponegdje prisutna i ikavica.

Analiza sadržaja Ilhamijinog *Ilmihala*

Ebu Hurejre, r. a, kaže: „*Jednog dana Allahov Poslanik, a. s., bio je među ljudima i tada mu je pristupio neki čovjek i upitao ga: 'Allahov Poslaniče, šta je to iman?' Odgovorio mu je: 'Da vjeruješ u Allaha, u Njegove meleke, u Njegovu Knjigu i u susret s Njim, u Njegove poslanike, te da vjeruješ u proživljenje na Sudnjem danu.' Ovaj još upita: 'Šta je islam?' Odgovorio mu je: 'Islam je: da vjeruješ u Allaha i da Mu u Njegovoj božanstvenosti ništa ne pridružuješ, da obavljaš propisane namaze, da izdvajaš naređeni zekat i da postiš mjesec ramazan.' On još upita: 'A šta je ihsan?' On mu je odgovorio: 'Da robuješ Allahu kao da Ga vidiš, jer, iako ti Njega ne vidiš, On tebe vidi...'“³¹ Ovaj čuveni hadis odigrao je značajnu ulogu u oblikovanju forme sadržaja ilmihalā kao vjeronaučnih udžbenika.³² Hadis jasno ukazuje na tri najvažnije komponente islama u cjelini: *iman* – islamsko vjerovanje, *islam* – izvršavanje propisanih ibadeta i *ihsan* – lijep odnos prema Bogu i Božijim stvorenjima. Pogledamo li strukturu tradicionalnih ilmihala vidjet ćemo da oni, uz manja autorska odstupanja, slijede isti obrazac. Na početku se uvijek prvo govori o imanskim šartima, odnosno *imanu*, zatim o islamskim šartima, tj., *islamu* i na kraju svakog ilmihala upućuju se savjeti o lijepom ponašanju (ahlaku), odnosno *ihsanu*. Abdulvehhab Ilhamija Žepčak je u svom *Ilmihalu* slijedio uspostavljeni obrazac. Iako to u samom tekstu nije naglašeno njegov *Ilmihal* može se podijeliti u pet odvojenih cjelina ili poglavlja.*

31 Vidi: Vidi: El-Munziri, *Muslimova zbirka hadisa – sažetak*, prijevod s arapskog Muhamed Mrahorović ..., El-Kalem, Sarajevo, 2004., hadis br. 2., str. 8-9.

32 Recep Kaymakcan, „Islam in Turkish Religious Education...“, 257.

Poštujući strukturu većine ilmihala on u prvom poglavlju navodi i objašnjava pedeset i četiri farza³³ koja svaki vjernik treba znati kako bi se spasio od džehennemske vatre. Tako je, naime, kako kaže Ilhamija, najlakše naučiti osnovne istine vjere i obavezne propise islama bez kojih se neka osoba ne može smatrati muslimanom. Shodno tradicionalnoj metodologiji koja se u našim krajevima održala do kraja XX stoljeća Ilhamija pedeset i četiri farza obrađuje bez referiranja na Kur'an ili Sunnet. Odras je to nekritičkog duha koji je u njegovo vrijeme preovladavao u društvu, a koji je podrazumijevao da se vjerske istine uče napamet i usvajaju, bez dubokog promišljanja, na način kako ih je tradicionalna ulema formulisala. Prema tome, učenik treba da sluša, uči i u životu primijeni vjerske propise u okviru svoje interpretativne vjerske tradicije. U bosansko-hercegovačkom kontekstu to se označava pripadnošću maturidijskom akaidu i hanefijskom mezhebu. Svi tradicionalni vjeronaučni udžbenici ovu činjenicu neprestano potcrtavaju,³⁴ a ni Ilhamija nije izuzetak od tog pravila. On stoga, navodi trideset i četiri farza koji se nalaze unutar islamskih šarta, a potom i dvadeset farza iz islamskih šarta. Interesantan je Ilhamijin pristup kod nabiranja imanskih šarta. Naime, u savremenim ilmihalima, a vidjeli smo da je tako preveden i gornji hadis, uobičajeno je da se djeca u mektebu poučavaju vjerskim istinama riječima: Ja vjerujem u Boga, u Božije meleke, u Božije kitabe, itd.³⁵ Osoba se na taj način poučava da postoji Bog, Njegovi meleki, Njegovi poslanici itd. Za Ilhamiju je, s druge strane, postojanje Boga, meleka i poslanika neupitno, pa on, nabrajajući imanske šarte, piše da je dužnost svakog vjernika: „*Bogu vjerovat, melećima vjerovat, čitābima vjerovat, pejgamberu vjerovat...*“³⁶ čime se značajno mijenja pozicija osobe koja se poučava od one koja tek uči da postoji Bog, objave i poslanici, do osobe koja vjeruje da je sve što je od Boga i Božijih poslanika istina.

Nakon nabiranja obaveznih vjerskih propisa (farz) autor se ukratko osvrće na one manje obavezne, ali bitne propise (vādžib) vezane za namaz, značenje Božijih sifata i nazdravljanje prilikom kihanja.

U drugom poglavlju Ilhamija govori o tri sifata ili svojstva koji karakterišu islamsko vjerovanje u meleke, objave, Kur'an, poslanike, Muhammeda, a. s., Kijametski dan i sudbinu. Zapravo, u ovom dijelu knjige autor se, poštujući ujednačenu strukturu i ritam, detaljnije bavi pojedinim aspektima imanskih šarta s ciljem približavanja osnovnih vjerskih istina običnom čovjeku. Na

33 Slična podjela osnovnih istina vjera (imanski šarti) i obaveznih vjerskih obreda (islamski šarti) na pedeset i četiri farza može se naći i u drugim alhamijado ilmihalima. Vidi: Rukopis R 4911 kataloški br. 8010 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

34 Vidi naprimjer: Kasumović, „Bergivija na bosanskom...“, str. 28.

35 Vidi: Idris Resić i Sulejman Mašović, *Ilmihal kratka uputa u islam*, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Bihać, 1993./94., str. 11.

36 Rukopis Rs – 94 u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, list 5.

kraju poglavlja Ilhamija govori o pripadnosti ehl-i sunnetu ve-l-džema'atu, te slijeđenju Imam-i A'zama Ebu Hanife³⁷ u poslovanju i Imama Mensura Maturidije³⁸ u vjerovanju.

Treće poglavlje sadrži ukupno 162 savjeta o džennetskim uživanjima i kako ih doseći, džehennemskim strahotama i kako ih izbjeći, pobožnosti, lijepom ponašanju, sustezanju od Ovoga svijeta, izboru bračnog druga, poštovanju roditelja i vjerskih učenjaka, pohvalnim svojstvima i poslovima, o zabranjenim djelima, važnosti znanja i pokuđenosti neznanja, dovi i sl. Ilhamija i u ovom poglavlju drži isti ritam kao u prethodnom, a opisi pojedinih scena, kako navodi Kemura, ukazuju na originalnost i maštovitost autora. Opisujući džahiluk (neznanje) Ilhamija piše: „*Šejtanska je stupica, njom hvata sebi družinu...*“³⁹, ili o vjernicima koji budu grijeshili kaže da će jedno vrijeme u džehennemskoj vatri odgorjeti: „...*kānō u kujumdžije srebro...*“⁴⁰ Većina savjeta u ovom poglavlju izvire iz Kur'ana i Sunneta. Međutim, neki od njih plod su narodne mudrosti koju je Ilhamija smatrao važnom. Ovo se posebno odnosi na savjete o ženama, izbor bračnog druga i iznošenje razlika između muslimanki i nemuslimanki. Opisujući nemuslimanke Ilhamija iznosi neutemeljene tvrdnje koje se kose s islamskim učenjem. On kaže: „*I još u me gledaj, u vlahin(j)a tri su sifata. Prvo, turkovan(j)e i hodže ne miluju već traže gizde; drugo, duša im je mahala i vrata; treće, ezijjet čine mužu i komšiluku.*“⁴¹ Imajući u vidu tolerantan odnos islama prema pripadnicima drugih objavljenih religija, nejasno je zašto je Ilhamija ove paušalne tvrdnje uopće i uvrstio u svoj *Ilmihal*. Moguće je da se radi o lokalnom razumijevanju odnosa muslimana i nemuslimana koje ishodi iz specifičnih predrasuda jednih naspram drugih vjerskih zajednica. S obzirom da u današnje vrijeme pojam „vlah“ može imati pogrdno značenje, Kemura ovaj pasus uopće nije transliterirao nego ga je jednostavno izostavio. Kasim Dobrača, s druge strane, u svom tekstu o Ilhamiji, o značenju termina „vlah“ kaže: „*Značenje pojma „Vlah“ može biti dvojako, u zavisnosti o odnosu dotične osobe prema muslimanima i muslimanskom društvu. Prvo, značenje tog pojma kod Bosanskih Muslimana je: onaj koji ne vjeruje, nemusliman, prvenstveno kršćanin... Drugo značenje ovog pojma, također veoma često, je: onaj koji nije pripadnik islama, nemusliman... komšija.*“⁴² Čitajući tekst *Ilmihala* jasno je kako Ilhamija termin „vlah“ koristi kao sinonim za sve nemuslimane svejedno kojoj religijskoj

37 Ebu Hanife, utemeljitelj hanefijskog mezheba. Umro 150. h. g.

38 Ebu Mensur el-Maturidi, čuveni sunijski teolog. Umro 333. h. g./944. godine.

39 Rukopis Rs – 94 u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, list 11.

40 Ibid., list 10.

41 Ibid., list 11-12.

42 Dobrača, „Tuhfetul-mušallin...“, str.str. 55.

tradiciji mimo islama pripadali. Na kraju nije nebitno napomenuti da istinsko islamsko vjerovanje Ilhamija naziva „turkovanje“, a pravog vjernika „turčinom“ ili „turkinjom“ što za današnje Bošnjake, također, može biti uvrjedljivo. Takva terminologija jednostavno je odraz vremena u kojem je on živio.

Nakon što je iz raznih oblasti vjerskog i svakodnevnog života obradio po tri korisna savjeta Ilhamija u četvrtom poglavlju nastavlja u sličnim ritmu, ali sada savjete ne dijeli lično već ih kroz formu: „*I ja troje najvolim...*“, pripisuje Muhammedu, a. s., četverici Pravednih halifa, članovima Poslanikove, a. s., porodice, i poznatim melekima: Mikailu, Israfilu, Azrailu i Džebailu, te Uzvišenom Bogu, dž. š. Ilhamija poglavlje završava navodeći troje koje on najviše voli. U ovom dijelu *Ilmihala* on ustvari opisuje pomenute osobe kroz osobine po kojima su poznati podstičući u isto vrijeme muslimane da se ugledaju na njih. Naprimjer, on piše da je hazreti Husejn, r. a., rekao: „*I ja troje najvolim. Boga milovat; fukaru rad Boga milovat; i šehid bit.*“ Uz dvije lijepe osobine koje bi trebale krasiti svakog pravog muslimana; ljubav prema Bogu i samilost prema sirotinji, Ilhamija spominje, u muslimanskoj narativnoj tradiciji, najpoznatiji detalj o hazreti Husejnu, a to je njegova šehidska smrt na Kerbeli. S obzirom da Ilhamija u ovom poglavlju citira gore navedene osobe, zanimalo nas je da li su pomenuta predanja zabilježena u zbirkama hadisa. S tim u vezi, hadis o troje koje Allahov Poslanik, a. s., najviše voli pronašli smo u zbirci hadisa *Al-Muğtaba* autora Al-Nasāija.⁴³ Ostali navodi iz poglavlja ne mogu se argumentovati niti su zabilježeni u hadiskim zbirkama. Slična predanja, uz neznatne izmjene, pronašli smo u knjizi *Kašf al-ḥafā'*.⁴⁴ Ova knjiga inače obiluje hikajama i narodnim predanjima koja su ljudi vremenom neargumentovano pripisivali Allahovom Poslaniku, a. s.

U petom poglavlju Ilhamija kroz poučnu „Hikaju o četiri hedije smrti“ čitaoca podsjeća na neminovnost okončanja ovozemaljskog života. Sigurnost i spas nakon smrti moguće je postići, navodi Ilhamija, ako se meleku Azrailu, kaburu, melekima Munkiru i Nekiru, Mizanu, Sirat-ćupriji, melekima Maliku i Rizvanu, svojoj duši, te Muhammedu, a. s., i Dragom Bogu ponesu po četiri hedije. Ti pokloni ustvari su vjernikov uzoran život, dobra djela koja je činio, ibadeti koje je izvršavao i čuvanje od grijeha. S vjerskog stanovišta gledano, ove hedije predstavljaju poželjne radnje koje će vjerniku olakšati boravak u grobu i polaganje računa na Sudnjem danu. Pomenuta hikaja očigledno je bila važna Ilhamiji jer je, pod naslovom „Sjećanje na smrt“, navodi i u svom drugom proznom djelu *Tuhfa al-mušallīn wa zubda al-ḥāš'in*.⁴⁵ Dodajmo na

43 Vidi: Abu Abdurrahman Ahmad bin Šuajb Al-Nasāi, *Sunan Al-Nasāi Al-Muğtaba*, Dār al-ta'sīl, 1436., h. g., hadis br. 3974. i 3975., str. 439-440.

44 Ismā'il bin Muḥammad al-'Ağulani, *Kašf al-ḥafā' va muzil al-ilbās 'ammā ištahara min al-ahādīs 'ala alsinea al-nnās*, Maktaba al-Quds, Kairo, 1351. h. g., str. 340-341.

45 Dobrača, „Tuhfetul-mušallin...“, str. 67.

kraju da je „Hikaja o četiri hedije smrti“ i danas veoma popularna, a neke njene varijante na arapskom i turskom jeziku mogu se pronaći na internetu.⁴⁶

Dodatak u *Ilmihalu* su mudri savjeti muderrisa Karahodže o četiri kajanja. Na kraju knjige Ilhamija govori o vrijednosti *Ilmihala* i podsjeća one koji budu čitali njegov *Ilmihal* i učili po njemu da se mole za oprost njegovih grijeha.

Na osnovu navednog može se konstatovati da Ilhamijin *Ilmihal* nije pisan formom pitanje-odgovor uobičajenom za žanr alhamijado vjeronaučnih udžbenika, niti nudi dovoljno informacija potrebnih za izvršavanje osnovnih vjerskih dužnosti, kao što je to, recimo slučaj, s Huminim⁴⁷ ili Ramićevim⁴⁸ ilmihalima. Sadržaj *Ilmihala* otkriva stvarnu svrhu zbog koje je napisan i publiku kojoj je namijenjen. Ilhamijin osnovni cilj je da pouči svoje sunarodnjake koji ne znaju turski ili arapski jeziku temeljnim istinama vjere, a potom da im očinskim savjetom omili vjeru, podstakne na učenje i djelovanje i upozori na štetne i negativne pojave koje bi ih mogle odvesti u propast. To je cjeloživotno znanje koje Ilhamija ne nudi samo maloljetnim polaznicima mekteba, čini se njima najmanje, već je namijenjeno omladini i starijim generacijama. Uz uobičajene savjete o pobožnosti i ahlaku, primijetno je da Ilhamija posebnu pažnju poklanja izboru bračnog druga i drugim društveno korisnim poslovima, pri čemu se ne ograničava samo na preporuke iz vjere, već obilno koristi narodnu mudrost blisku njegovim sunarodnjacima. Napomenimo na kraju, da je nekoliko desetljeća nakon Ilhamije, Abdulkerim Defeterdarija napisao djelo *Šurut-i islam ve nesajih el-enam*,⁴⁹ vjeronaučni udžbenik u stihu, čiji je sadržaj tematski veoma sličan Ilhamijinom *Ilmihalu*.

U nastavku rada donosimo transkripciju Ilhamijinog *Ilmihala* na latinici na osnovu rukopisa Rs 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu. Sve razlike u tekstu *Ilmihala* između ovog rukopisa i rukopisa 2929 iz Gazi Husrev-begove biblioteke koji je obrađivao Ibrahim Kemura, kao i razlike nastale kao rezultat loše grafije rukopisa koji Kemura nije bio u mogućnosti ispravno pročitati, donosimo u fusnotama. Kako bismo tekst *Ilmihala* olakšali za čitanje u transliteraciji smo izostavljene riječi i slova dodali u zagradama. Pored toga, uz pogrešno napisana pojedina slova u zagradama smo dodali slova koja bi tu trebala biti, a pretpostavljena poglavlja u knjizi odvojili smo s naslovima u zagradama. Također smo dodali interpunkcijske

46 Vidi naprimjer online adresu: <http://www.dinimizislam.com/detay.asp?Aid=2562>, gdje je ova hikaja zabilježena na turskom jeziku.

47 Vidi: Omer Hazim Humo, *Sehletul-vusul*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010.

48 Topal-hodža merhum hadži Muhammed-efendi, *Šurutul-islam*, Sarajevo, 1334. h. g.

49 O Defeterdarijinom spjevu vidi: Ahmed Mehmedović, „Abdulkerim-efendija Defeterdarija Zuhdi Sarajlija i njegov spjev *Šurut-i islam*“, *Anali GHB*, knj. XXXVI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2015., str. 151-185.

znakove čime je tekst dobio, za današnje okvire, prihvatljivu formu. Komentare pojedinih navoda *Ilmihala* i nužna pojašnjenja stavili smo u fusnote. Na kraju rada donosimo rječnik arabizama, turcizama i lokalizama hronološki kako su se pojavljivali u tekstu *Ilmihala*.

Zaključak

Ilhamija je jedan od rijetkih autora u Bosni i Hercegovini koji je pisao i na orijentalnim jezicima, turskom i arapskom, i na narodnom bosanskom jeziku, arapskim pismom (alhamijado). Pisao je prozu i poeziju. Njegov poetski opus obuhvata više od 100 pjesama moralno-didaktičkog i mističnog sadržaja napisanih na arapskom, turskom i bosanskom jeziku. Uz poeziju napisao je dva prozna djela: *Tuhfa al-mušallīn wa zubda al-hāš'in* i *Ilmihal*.

U ovom radu ukazali smo na pet, do sada poznatih rukopisa Ilhamijinog *Ilmihala* od kojih su četiri na raspolaganju istraživačima dok o petom imamo podatke iz druge ruke. Dva rukopisa ovog *Ilmihala* nalaze se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, jedan u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, dok se kopija jednog rukopisa nalazi u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Peti primjerak rukopisa *Ilmihala*, jedini prepisan još za života Ilhamije, za sada je izgubljen.

Sadržaj teksta *Ilmihala* Abdulvehhaba Ilhamije široj javnosti prvi je predstavio Ibrahim Kemura koji je na raspolaganju imao samo jedan rukopis *Ilmihala*, R – 2929 iz Gazi Husrev-begove biblioteke. S obzirom da ovaj rukopis ne sadrži kompletan tekst *Ilmihala*, a prepisan je nevještom rukom pa je izrazito nečitak, što je rezultiralo nizom grešaka u transliteraciji teksta, u ovom radu smo na osnovu rukopisa ovog *Ilmihala* Rs – 94 iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu i rukopisa R – 8676 iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu ponudili transliteraciju kompletnog sadržaja *Ilmihala* na latinici uz neophodne komentare.

Prije transliteracije *Ilmihala* ukazali smo na specifičnosti ovog rukopisa i njegove grafije kako bismo budućim istraživačima olakšali čitanje. Komparativnom analizom ovog *Ilmihala* s drugim alhamijado vjeronaučnim udžbenicima iz XIX stoljeća konstatovali smo da se Ilhamija nije detaljno bavio pojedinim vjerskim propisima, već mu je cilj bio da svoje sunarodnjake koji ne znaju arapski i turski jezik pouči temeljnim istinama vjere, te da im oćin-skim savjetom približi islam, podstakne ih na ućenje i djelovanje i upozori na štetne i negativne pojave koje bi ih mogle odvesti u propast. Ilhamija se u svojim savjetima oslanja na osnovne izvore islama, ali i na svezremenske narodne umotvorine i mudrosti bliske ljudima za koje je *Ilmihal* i napisan. Njegov *Ilmihal* stoga je divan primjer knjige ćiji nas mudri savjeti i danas, početkom XXI stoljeća, podjednako djelotvorno oplemenjuju kao što su to ćinili krajem XVIII i početkom XIX stoljeća u vrijeme kada je djelo nastajalo.

**ALJAMIADO ILMIHAL BY ABDULVEHHAB
ILHAMIJA ŽEPČAK**

Abstract:

The paper presents so far known aljamiado manuscripts of *Ilmihal* by Abdulvehhab Ilhamija Žepčak, indicating the specificity of the manuscript graphy per Rs 94 of the National and University Library in Sarajevo. Comparative analysis between Ilhamija's *Ilmihal* and other aljamiado religious textbooks of 19th century has been conducted. Transliteration of the full text of *Ilmihal* with commentaries has been offered, including a dictionary of Arabisms, Truisms, and localisms, providing a more complete picture of this significant aljamiado work.

Key words: Ilhamija, Abdulvehhab ibn Abdulvehhab Ilhamija, Žepčak, oriental manuscripts, Gazi Husrev-bey Library, *Ilmihal*, aljamiado literature, Islamic religious textbook.

ABDULVEHHAB ILHAMI ŽEPČEVI

HĀZĀ KITĀB BOSNEVI ILMIHĀL⁵⁰

Bismillāhi-r-Raḥmāni-r-Raḥīm

El-hamdu lillāhi Rabbi-l-’ālemin. Ve-ṣ-ṣalātu ve-s-selāmu ‘alā Muhammedin ve ālihī ve ṣahbihī edḏme’īn. Ve b’ad:⁵¹

(PEDESET I ČETIRI FARZA)

Ti znaj, Bog je, dželle šānuhū, rek(a)o i mušku i žensku, da budu mumini jer tko ne bude ostaće vijeko⁵² u Džehennemu.⁵³ Imdi,⁵⁴ najzaifnije⁵⁵ turkovan(j)e⁵⁶ val(j)a pedeset i četiri farza znat, a na (o)vu ruku⁵⁷ najlašn(j)e⁵⁸ (ih) je na pameti držat.

Koliko je muminski alameta,⁵⁹ ja’ni,⁶⁰ sifati⁶¹ islama? Pet. Što su? Ovo su: post, namaz, hadž, zečat, kelime-i šehādet.

A koliko je u ovome petero pedeset i četiri farza?⁶² Kako meselā,⁶³ kad reknemo post tri su farza: nijjet učinit, ne jest, ne pit, džima⁶⁴ ne činit, vakat znat.

Ama, kad reknemo namaz, dvadeset i dva⁶⁵ su farza. Meselā, iz dvora⁶⁶

50 „Ovo je Ilmihal na bosanskom jeziku“.

51 A zatim.

52 Vječno.

53 Kod Kemure stoji: „...u džehennemskom belaju.“

54 A sad.

55 Najslabije.

56 Ovdje u značenju: *islamsko vjerovanje i obredoslovlje*.

57 Na ovaj način.

58 Najlakše.

59 Znak.

60 Znači, odnosno.

61 Svojstvo.

62 Tj., koliko sveukupno frazova ima u pet islamskih šarta?

63 Naprimjer.

64 Intimni odnos.

65 Ovo je greška jer je dvanaest namaskih farzova. Kod Kemure je ispravno napisano. Ista greška ponovljena je i u drugom rukopisu (R – 8676) Ilhamijinog *Ilmihala* koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

66 Tj., prije namaza.

sedam farza⁶⁷ reče se šarti,⁶⁸ Prvo, opaćit⁶⁹ i sebe i hal(j)ine i ono misto di će se klan(j)at; drugo, abdest uzet; treće, sramotno mjesto pokrit; četvrto, vakat znat; peto, kibletu se okrenut; šesto, nijjet učinit; sedmo, prvi „Allāhu ekber“.

Iznutra pet reče (se) rukuni.⁷⁰ (To su): stajan(j)e, učen(j)e, ruku', sedžde, potledn(j)e sijelo.⁷¹

Ama, kad bude sa abdestom, u abdesta četiri farza imaju. B(p)rvo,⁷² obraz umit; drugo, ruke s laktovima (oprat); treće, na glavu mesh⁷³ učinit; četvrto, noge z gležn(j)ovima oprat.⁷⁴ Dovle bi s namazkijem šesnajest.

Ama, ako bude i z gusulom, đene,⁷⁵ u gusula tri su farza. Prvo, dobro usta izaprat; drugo, dobro nos izaprat; treće, sve tijelo oprat. Dovle bi devetnajest.

Ama, ako bude i s tejemumom, đene, su tri farza. (Prvo) nijjet učinit; drugo, udarit ruke⁷⁶ po zeml(j)ano pa obraz umit; treće, udarit ruke, đene, po zeml(j)ano pa lijevom desnu, a desnom lijevu i s laktovima⁷⁷ potrit. Ovo⁷⁸ hi⁷⁹ biše dvadeset i dva farza. A postenskije⁸⁰ metni tri, biše dvadeset i pet farza.⁸¹

Ama, kad reknemo hadž i tu imaju tri farza: nijjet učinit, na Arefatu duā⁸² činit, Ćabu tavnāf činit. Biše dvadeset osam farza.

Ama, kad reknemo zećat i tu ima jedan farz: nijjet učinit. Biše dvadeset i devet farza.

67 Ilhamija navodi da je ovih farza sedam uključujući u njih, kako ćemo vidjeti, i *iftitāhi tekbīr* – početni ili prvi tekbir u namazu. S obzirom da, prema hadisu, namaz počinje s početnim tekbikom, u današnjim ilmihalima ovaj tekbir se ispravno svrstava u namaske farzove, a ne u pripreme za namaz. Vidi: Idris Resić i Sulejman Mašović, *Ilmihal...*, str. 37.

68 U novijim vjeronaučnim udžbenicima uobičajeno je da se pripreme za namaz nazivaju *namaski šarti* ili *uslovi za namaz*, odnosno, to su obaveze ili uslovi koje je vjernik dužan izvršiti kako bi uopće mogao pristupiti obavljanju namaza. Vidi: Idris Resić i Sulejman Mašović, *Ilmihal...*, str. 24-36.

69 Očistiti.

70 Farzovi u namazu nazivaju se *rukni* ili *namaski ruknovi*.

71 Kod Kemure: „...*poslidne silo na ettehijjat*.“

72 Ovo je jedno od rijetkih mjesta gdje je prepisivač napisao *b* umjesto *p*. Kod Kemure se ne navode redni brojevi u ovoj rečenici.

73 Potriti.

74 Kod Kemure „...*noge iz gležneva oprat*“.

75 Opet, još.

76 Ovdje u značenju: dodirnuti rukama.

77 Kod Kemure se ne spominju laktovi.

78 Kod Kemure piše : „*Evo...*“.

79 Ovdje u značenju: ih.

80 Tj., s farzovima posta.

81 Ova rečenica izostavljena je kod Kemure.

82 Dovu učiti.

Ama, kad reknemo kelime-i šehadet i tu se anlaiše⁸³ dvadeset farza. Meselā, u tomu se spomin(j)e Bog. Imdi, On je rek(a)o da mi vjerujemo šestero. Meselā, Bogu vjerovat, melećima vjerovat, čitābima vjerovat, pejgamberu vjerovat, Kijamet u danu vjerovat,⁸⁴ kaza-u kader⁸⁵ vjerovat, ja'ni, što god na glavu dođe, il' zlo il' dobro, sve znat od Boga (je).⁸⁶ Eto šest (farza).⁸⁷

Pak, देने, val(j)a znat četrnajest sifata. Čime ćemo Boga znat?⁸⁸ Meselā, (prvi kisum je) *sifati nefsije*,⁸⁹ (a to je): *vudžūd*, ja'ni, ima Bog. Drugi kisum⁹⁰ (je) *sifati selbijje*⁹¹ (to su): *kidem* – uvijek je bijo, postanka Mu nejma; *bekā'* – uvijek će bit, pošledka⁹² Mu nejma; *muhālifet lil-havādis* – ni na što Bog ne nalikuje, nije *kānō*⁹³ *mahlūk*;⁹⁴ *kijām bi nefsihī* – Sam Sobom je, Bog nije ničemu muhtādž;⁹⁵ *vahdānijet* – jedan je, Bog šerića⁹⁶ nejma. Treći kisum (je) *sifati subutijje zatijje hakikije me'ānije*.⁹⁷ Meselā, osam hi je: *hajāt* – živ je Bog hajatskijem sifatom; *ilum* – zna Bog ilumskijem sifatom; *sem* – čuje Bog semskijem sifatom; *besar* – vidi Bog besarskijem sifatom; *irādet* – Bog murād⁹⁸ čini iradetskijem sifatom; *kudret* – Bog je kādūr⁹⁹ kudretskijem sifatom; *kelām* – Bog govori kelamskijem sifatom; *tekvīn* – Bog je stvarač tekvinskijem sifatom.

83 Razumjeti, shvatiti.

84 Nakon spominjanja Kijametskog dana kod Kemure postoji dodatak: „...i sve da će poživiti virovat...“

85 Božije određenje. Pod utjecajem savremene terminologije Kemura je ovo pogrešno transliterirao sintagmom *kada ve kadar*.

86 Kod Kemure se navode redni brojevi kod nabranja imanskih šarta.

87 Ovih šest imanskih šarta u novijim vjeronaučnim udžbenicima nazivaju imanski šarti.

88 Kod Kemure stoji: „Pak, देने, da te tko upita kako Boga viruješ i po čemu ga znaš, reci: po sifatima. A koliko je u Boga sifata? Recij četrnajest. Šta su? Recij: bir kisim sifati nefsije.“ U drugom rukopisu Ilhamijinog ilmihala (R – 8676) iz Gazi Husrev-begove biblioteke ovaj dio je isti kao i u rukopisu koji u ovom radu obrađujemo.

89 Lična Božija svojstva.

90 Dio.

91 Negativna svojstva, odnosno svojstva koja ne priliče Uzvišenom Biću.

92 Kraja.

93 Kao.

94 Stvorenje.

95 Potreban.

96 Drug, ortak.

97 Pozitivna svojstva, odnosno svojstva Božijeg savršenstva. O Božijim svojstvima i podjeli Božijih svojstava vidi: Mehmed Handžić, „Ilmul-kelam“ u: Mehmed Handžić, *Eseji, rasprave članci*, knj. VI, Izabrana djela, Ogledalo, Sarajevo, 1999.

98 Želja, ono za čim se čezne.

99 Moćan, sposoban.

Ej, mumini, dovle iz šehadeta izvadismo šest muminun bihi,¹⁰⁰ ja'ni, sifati imāna i četrnajest Božiji sifata. Te biva dvadest.¹⁰¹ A gori je dvadeset i devet.¹⁰² (Ukupno do sada) biše četerest i devet farza. Asul,¹⁰³ post, namaz, hadž, zećat, kelime-i šehādet (čine) pet. Imdi, svega bi pedeset i četiri farza.¹⁰⁴

(NAMASKI VĀDŽIBI)

I još troje vādžiba je znat. Prvo, namazke vādžibe (njih) dvanajest.¹⁰⁵ Prvo, Elham¹⁰⁶ učiti; drugo, sūre, jā¹⁰⁷ tri ājeta, jā jedno golemo kolik tri ājeta¹⁰⁸ (proučiti); treće, na prva dva rećāta nefese¹⁰⁹ sureta (se) ućavaju¹¹⁰; četvirto, na rukū'u, i kad se izpraviš, i na sedždetu, i kad se izpraviš i, ċene, na sedždetu, postajat koliko se more reći Subhānallāh (proučiti); peto, sedžde iza sedždeta učiniti; šesto, prvo siđen(j)e; sedmo, i na prvom i na drugom sijelu *Et-tehijātu* ućen(j)e; osmo, kunut-duā, (a) ako ne umije (onda):

اللَّهُمَّ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ.¹¹¹
na vitretu učiti; deveto, na podne i na ícindiju polahko¹¹² učiti; deseto, na sabah, i na ahšam, i na jaciju, ako je imam dobro¹¹³ učiti,¹¹⁴ (a) ako nije, kako

100 Ono u što se vjeruje.

101 Tj., šest imanskih šarta zajedno s četrnaest Božijih svojstava čini ukupno dvadeset u ovom dijelu rada nabrojanih obaveznih postulata islamskog vjerovanja.

102 Tj., autor je u gornjem dijelu rada obradio dvadeset i devet farza.

103 Upravo, zaista.

104 Dio teksta u kojem se nabrajaju obrađeni farzovi nakon Božijih sifata kod Kemure je detaljniji: „*Namazki dvanajest, u abdesta četiri, a tejemum(s)kije tri, a zekatskije jedan, eto dvajest. Bili – četirijest. Gusulskije tri, islamski pet, hadžskije tri, četirinajest, svega pedeset i četiri farza.*“

105 U različitim fikhskim djelima navodi se različit broj namaskih vadžiba. Ilhamija u svom *Ilmihalu* spominje dvanaest namaskih vadžiba. Muhamed Seid Serdarević ih u *Fikh-ul-ibadatu* navodi četrnaest, dok ih Abdulhamid Tuhmaz u djelu *Hanefijski fikh* navodi čak osamnaest. Vidi: Muhamed Seid Serdarević, *Fikh-ul-ibadat propisi o osnovnim islamskim dužnostima*, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo, 1968., str. 71-72. i Abdulhamid Mahmud Tuhmaz, *Hanefijski fikh*, knj. 1., Sarajevo, 2002., str. 260-267.

106 El-Fatiha, prva sura u Kur'anu.

107 Ili.

108 Odnosno, jedan veći ajet koji je dužinom ravan tri manja ajeta.

109 Ovdje u značenju: usebi.

110 Tj., sure ili ajeti iz Kur'ana uće se nakon *El-Fātihe* samo na prva dva rekata.

111 „*Allahu moj, Gospodaru naš, podaj nam dobro na Ovome i na Onome svijetu, i saćuvaj nas patnje u ognju!*“ (Dio ajeta: *Al-Baqara*, 201.)

112 Tiho, usebi.

113 Naglas.

114 Kemura je ovdje kao i u svim drugim slučajevima u kojima se govori o ućenju Kur'ana

on hoće džāiz¹¹⁵ je; jedanejesto, bajramski tekbiri;¹¹⁶ dvanajesto, na jednu stranu selām dat, a na drugu sunnet je. I val(j)a melećima i od l(j)udi tko se dogodi n(j)ima selām nek je mislit.¹¹⁷

Drugo što nam je ostalo od Božiji(h) sifata je osam meānija.¹¹⁸ Meselā, *hajjun*,¹¹⁹ *'alīmun*,¹²⁰ *sem(ī)'un*,¹²¹ *besīrun*,¹²² *murīdun*,¹²³ *kādirun*,¹²⁴ *mutekellimun*,¹²⁵ *hālikdur*.¹²⁶

Treće, kad tko god kihne, pak, rekne: *'El-hamdulillāh'*,¹²⁷ vādžib ti je reći: *'Jerhamukellāh'*,¹²⁸ a n(j)emu: *'Ve jehdikumullāh'*.¹²⁹ I selām ako ti ko nazove, (vādžib ga je) primit.

(PO TRI SIFATA)

I još ti znaj, u meleća (su) tri sifata. Prvo nūrile¹³⁰ imān, ja'ni, od nūra su mahlūk; drugo, taat tamm,¹³¹ ja'ni, vrlo su Bogu muti'¹³²; treće, muhālifet li-l-bešer¹³³, ja'ni, nisu kānō insān i nisu muško i nisu žensko.¹³⁴

I još ti znaj, u čitābā (su) tri sifata. Prvo, Bog (je) posl(a)o po Džebrāilu¹³⁵ sa neba na zeml(j)u sto i četiri čitāba; drugo, Kur'an (je) po mirve¹³⁶ ezberle¹³⁷

i dova u namazu umesto kako je napisano *učit* uporno pogrešno pisao *uči(n)it*.

115 Dozvoljeno, dopušteno.

116 Tj., proučiti šest bajramskih tekbira, po tri na svakom od dva rekata bajram-namaza.

117 Tj., prilikom predavanja selama treba razmišljati o tome da se selam predaje prisutnim melekima i ljudima s desne i lijeve strane.

118 Značenje, smisao.

119 Živi.

120 Sveznajući

121 Koji sve čuje.

122 Koji sve vidi.

123 Koji sve svojom voljom čini.

124 Svemoćan.

125 Koji govori.

126 Stvoritelj.

127 Hvala Allahu.

128 Smilovao ti se Bog.

129 Uputio Vas Bog.

130 Svjetlost.

131 Potpuna pokornost. Kod Kemure pogrešno stoji: „...*taat name*..“

132 Pokoran. Kod Kemure stoji dodatak: „...*neće grišit*.“

133 Različit od ljudi.

134 Kod Kemure nedostaje: „...*i nisu muško i nisu žensko*.“

135 Džebrail je melek donosilac objava Božijim poslanicima.

136 Mrva, mali dio.

137 Napamet.

(objavljen), (dok su) ostali toptan¹³⁸ gotovi snešeni;¹³⁹ treće, Tevrat Musa-pejgamberu, Indžil Isa-pejgamberu, Zebur Davud-pejgamberu, Furkan¹⁴⁰ Muhammed-Mustafi, salātullāhi 'alā nebijjinā ve 'alejhim edžme'tn, je saš(a) o. Deset suhufa¹⁴¹ Adem-pejgamberu, i deset Halil-pejgamberu,¹⁴² i trideset Idris-pejgamberu,¹⁴³ i b(p)edeset Šit-pejgamberu alejhi-s-selam (je) dato. I sve su Božje besjede i hak¹⁴⁴ su. Lākin,¹⁴⁵ potl(j)e Kur'ana sada se ne smije reći da su hak, jer su (ih) vlas¹⁴⁶ prenačinili, a ne smije se reći ni da su bātil,¹⁴⁷ jer ima i sad u n(j)ima Božijih besjeda.

I još ti znaj, u Kur'ana (imaju) tri sifata. Prvo, od veliki(h) je čitāba najman(j)e besjede, a najveće manije;¹⁴⁸ drugo, on je ostali je čitāba hukme¹⁴⁹ obatalijo, a n(j)ega neće do Kijameta nitko obatalit;¹⁵⁰ treće, najefdalniji¹⁵¹ je čitāb a najefdalnijemu Pejgamberu Muhammedu (je) snešen¹⁵² i najefdalnijemu (je) ummetu osto.

I još ti znaj, u pejgamberā (ima) šest sifata: imani tefsīl,¹⁵³ ja'ni, s tefsīlom su vjerovali; emānet, ja'ni, od Boga ummetima lijepo su dokazivali; sadakat,¹⁵⁴ ja'ni, pravo su govorili; adālet,¹⁵⁵ ja'ni, pravo su sudili; ismet,¹⁵⁶ ja'ni, od

138 Zajedno, odjednom.

139 Kod Kemure stoji: „Kur'an mrve izberle, a ni toptan. Gotovi ste š nimi(?)...“, što je veoma nejasno.

140 Ovdje sinonim za Kur'an.

141 Listovi. Ovdje u značenju: manja Božija objava.

142 Ibrahim, a. s.

143 Ovaj dio izostavljen je kod Kemure tako da je ukupan broj objavljenih suhufa u rukopisu koji je on obrađivao 70, umjesto 100 kako je ispravno.

144 Istina.

145 Ali.

146 O značenju riječi *vlah* kod Ilhamije govorili smo u dijelu rada „Analiza sadržaja Ilhamijinog *Ilmihala*“.

147 Ništavan, nevaljao.

148 Ovaj navod je diskutabilan s obzirom da su izvorno ranije objave sadržajno manjeg opsega od Kur'ana. Moguće je ipak da je Ilhamija ovim želio reći da sve zajedno ranije objave sadrže više teksta od Kur'ana.

149 Propis. Kemura je ovo transliterirao sa riječima „...dikoje hukme...“ što mijenja značenje rečenice.

150 Poništiti.

151 Najbolji.

152 Ovu riječ Kemura uopće nije transliterirao.

153 Podrobno, detaljno.

154 Iskrenost. Kod Kemure stoji: „...sadekatuhu p)(ejg(a)mb(e)rovo su govorili...“, što je nejasno.

155 Pravednost.

156 Bezgriješnost.

ćufura¹⁵⁷ su očuvani; emīn mine-l-'azl,¹⁵⁸ ja'ni, od pejgamberluka neće se om'azulit.¹⁵⁹

I još ti znaj, u našega Pejgambera više tri sifata. Prvo, hātemu-l-enbijā, ja'ni, pejgamberski je domak¹⁶⁰ bijo i najefdalniji je Bogu; drugo, Šeri'at mu je i insānu i džinu do Kijameta bākī,¹⁶¹ treće dunjade¹⁶² Boga je vidijo.

I još ti znaj troje: Adem-pejgamber (je) najprvi, Muhammed-Mustafa (je) najposledn(j)i; mati mu je Amina, otac mu je Abdullah, Mutallibov sin, kurejške kabile,¹⁶³ Hašimskoga soja, što se je u Mekki rodijo i bijo tude četerest godina pak mu je pejgamberluk doš(a)o. Potl(j)e toga trinajest godina u Mekki (je) bijo, pak (je) u Medinu priselijo i deset godina kad je bijo otiš(a)o (je) na oni svijet. Najposl(j)edni je pejgamber bijo. Između (Adema i Muhammeda, a.s.) mlogo hi je bilo. Mi svima vjerujemo hak su mutlak.¹⁶⁴

I još ti znaj, u Kijameta tri sifata (imaju). Prvo, (u) mrtvi sūr¹⁶⁵ (će se) puhnut pak sve (će) umrit, pak, (u) živi sūr (će se) puhnut, pak, sve (će) oživit potl(j)e četrjest godina.¹⁶⁶ Drugo, na onome danu što no će bit od pedeset hil(j) ada¹⁶⁷ mīzān-terezije¹⁶⁸ (će se) kurisat¹⁶⁹ (i) svatko će se prohesabit.¹⁷⁰ I sirāt-ćuprija¹⁷¹ (bit će) fascicima¹⁷² i vlasima o(d) dlake tan(j)a, od sabl(j)e oštrija. A pravim muminuma i turikin(j)am(a) od jola¹⁷³ šira, od Zeml(j)e jača, od Sunca sja(j)nija. Treće, tko je za Dženneta, ja'ni, mumini i turkin(j)e u Džennet (će

157 Nevjerovanje, nevjerstvo.

158 Sigurnost od svrgavanja. Kod Kemure nedostaje ovaj dio teksta.

159 Biti smijenjen, biti svrgnut.

160 Ovdje u značenju: posljednji.

161 Vječit, stalan.

162 Na Ovom svijetu.

163 Pleme.

164 Potpun, savršen.

165 Rog, truba.

166 Odnosno, puhnut će se u sūr (rog) pa će sve živo pomrijeti. Nakon četrdeset godina po drugi put će se puhnuti u sūr pa će umri oživjeti. U Kur'anu o tome stoji: „I u rog će se puhnuti, i umrijeće oni na nebesima i oni na Zemlji, ostaće samo oni koje bude Allah odabrao; poslije će se u rog po drugi put puhnuti i oni će, odjednom, ustati i čekati.“ (Az-Zumar, 68.)

167 U Kur'anu stoji: „K Njemu se penju meleki i Džibril u danu koji pedeset hiljada godina traje.“ (Al-Ma'ariž, 4.)

168 Posebna mjera za dobra i loša djela na Sudnjem danu.

169 Postaviti, namjestiti.

170 Izračunati.

171 Most preko Džehennema.

172 Griješnici.

173 Put. Prepisivač je pogrešno prepisao, pa je umjesto *jol* s dvije tačke, napisao *pol*, s tri tačke. Ista greška ponovljena je i u drugom rukopisu Ilhamijinog *Ilmihala* u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, dok je kod Kemure ispravno napisano.

ući), a grijешni mumini i turkin(j)e i vlasi upast (će) u Džehennem.¹⁷⁴ Pak, osim vlaha opet (će iz Džehennema) izać, te (će) u Džennet unić.

I još ti znaj, ako ti dobro Bog dade, tri sifata (imaju). Prvo, neka ti ibadete primakneš;¹⁷⁵ drugo, neka ti šućur¹⁷⁶ učiniš, pak, i drugom o dobru radiš;¹⁷⁷ treće, neka Boga miluješ i neka (ti) Džennet na um pada.

I još ti znaj, ako ti Bog zlo dade tri (su) sifata. Prvo, nek se ti probudiš iz gafleta,¹⁷⁸ pak, neka prijoneš za rahmet kapiju¹⁷⁹ i nek znaš da ima stariji(h),¹⁸⁰ drugo, nek se grijeh oprahća¹⁸¹ te neka ostaneš čisto (od grijeha), nek ti bude u Džennetu misto; treće, nek ti omrizne Ovi svijet i neka (ti) Džehennem na um pada.

I još ti znaj, u kabura tri sifata (imaju). Prvo, sual¹⁸² će činit za troje: za Boga, i za Pejgamera i za din; drugo, biće grijешnijem muminom azāb¹⁸³ i vlasima džehennemski sanduk; treće, mutī' muminom¹⁸⁴ biće džennetska bahča.

I još ti reci u i'tikādu¹⁸⁵ sam mezheba ehl-i sunnetova ve-l-džemā'atova,¹⁸⁶ ja'ni, kako su ashabi i džema'at vjerovali onako i ja.

I još ti reci u amelu sam mezheba Imām-i A'zamova, ja'ni, ja n(j)ega u poslovan(j)u i u ališ-verišu¹⁸⁷ imāmom učini(h). Kako je on iz Kur'ana i iz

174 Rekao je Allahov Poslanik, a. s.: „Zatim će biti postavljen most (Sirat-ćuprija) iznad Džehennema. 'A kakav je to most, Allahov Poslaniće?', upitali smo, a on odgovori: 'To je mjesto poskliznuća i padova. Na njemu će biti kuke, željezni kukasti štapovi i bodlje koje sličje jednoj vrsti velike biljke s kukastim trnjem što raste u Nedždu i zove se sa'dan. Neki će vjernici prelaziti preko njega brzinom pogleda, neki brzinom munje, neki brzinom vjetra, a neki brzinom rasnih konja i deva. Jedni će se spasiti netaknuti, drugi izgrebani, a treći će biti oboreni u džehennemsku vatru, i tako sve dok posljednji od njih ne prijeđe. Taj će, čak, biti vučen.'“ Vidi: Muhammed b. Ismail el-Buhari, *Sahihu-l-Buhari*, prijevod dr. Enes Ljevaković, Haso Popara..., Visoki saudijski komitet za pomoć BiH; Sarajevo, 2008., tom IV, hadis br. 7439., str. 1141.

175 Odnosno, redovno obavljaj propisane ibadete.

176 Hvala, zahvala.

177 Ovaj dio teksta kod Kemure je nepotpun i nejasan: „...*drugo, neka ti š(u)k(u)r uč(i)n(i)t, pak i dr(u)gom obraduješ;*“, tako da se na osnovu teksta ne može razumjeti šta Ilhamija traži da osoba čini kada je zadesi dobro od Boga.

178 Nemar, nehaj.

179 Kapija Božije milosti.

180 *Znaj za starije* u smislu: *Budi im na usluzi!*

181 Opraši. Kod Kemure stoji *obreće* u značenju *oprosti* što je neispravno.

182 Ispitivati.

183 Kazna.

184 Pokorni vjernici.

185 Vjerovanje.

186 Sljedbenici tradicije i mišljenja većine (ashaba).

187 Kupoprodaja, trgovanje.

Hadisa izvadijo (vjerske propise) ja onako ujisa.¹⁸⁸

I još ti reci u vjerovan(j)u mi je imam Imām Mensuri Maturidi, a u amelu¹⁸⁹, ja'ni, u poslovan(j)u mi je imam Imām A'zam,¹⁹⁰ rahimehumullāhu te'ālā.¹⁹¹ I pīr¹⁹² da rekneš svejedno biva.¹⁹³

(PO TRI VAŽNA SAVJETA)

I još ti znaj, u Dženneta tri sifata (imaju). Prvo, vječna je kuća i rahatinska;¹⁹⁴ drugo, muminom i turkin(j)em Bog (ga je) vādu¹⁹⁵ učinijo; treće, odanle ćemo Ga vidit,¹⁹⁶ i svakakav devlet¹⁹⁷ vidit, i ženit se i od nīmeta¹⁹⁸ gark bit,¹⁹⁹ inšā Āllahu te'ālā.

I još ti znaj, u Džehennema tri sifata (imaju). Prvo, vječna je, i mučna je i belājska je kuća; drugo, āsi²⁰⁰ muminom i turkin(j)em i vlasima Bog (ga je) tenbih²⁰¹ učinijo i rek(a) da će hi (u njega) metnut; treće, mumini asi odgorit (će jedno vrijeme u Džehennemu) kāmō u kujumdžije²⁰² srebro, pak, džene, u Džennet (će) ansora²⁰³ unić, a vlasi (će u Džehennemu) ostat, pak (će) se džehennemska vatra zakovat, a smrt zaklat pak (će) im se reći: ej, vi vlasi vić(š)e nikad nećete izać nit će tko vama unić. Ne'ūzu billāhi te'ālā mine-l-kufri ve-l-fūdžūr.²⁰⁴

188 Pristajati za nekīm, slijediti nekoga.

189 Djelo.

190 Počasni naziv za čuvenog Ebu Hanifu, utemeljitelja hanefijskog mezheba.

191 Smilovao im se Uzvišeni Allah. U većini alhamijado ilmihala spominje se pripadnost ehl-i sunnetu, hanefijskom mezhebu i maturidijskom akaidu. Vidi, naprimjer, Rukopis R – 3294, kataloški br. 5806., u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, list 1-2.

192 Duhovni vođa, starješina derviškog reda. Kod Kemure je pogrešno transliterirano kao *jir*.

193 Tj., umjesto *imam* može se reći *pir*.

194 Mirna, zadovoljna.

195 Obećati.

196 Kod Kemure stoji: „...*drugo, mumin(i)ma i turkinum vādu učin(i)jo; treće odanle ćemo tebe v(i)dit...*“, što je neispravno. Sada znamo da je Bog vādu učinio, odnosno, Bog je Džennet obećao vjernicima i vjernicama i stanovnici Dženneta vidjet će Boga. Kur'an o tome kaže: „*Toga dana će neka lica blistava biti, u Gospodara svoga će gledati.*“ (*Al-Qiyama*, 22-23.)

197 Sreća, blagostanje.

198 Blagodat.

199 Utopiti se, potonuti.

200 Griješnik.

201 Upozoriti.

202 Zlatar.

203 Najposlije.

204 „*Utječemo se Dragom Bogu od nevjerstva i razvrata.*“

I još ti upamti, u mumina i turkin(j)a tri sifata imaju. Prvo, pravi mumini od meleća su efdalniji; drugo, Bog hi miluje i meleći im duā čine; treće rad n(j)ih je Džennet stvoren.

I još ti ezberlejši, u i vlaha i u asi turaka tri sifata imaju. Prvo, od svakoga su mahlūka gori; drugo Bog hi ne miluje i meleći im bed-duā²⁰⁵ čine; treće rad n(j)ih je Džehennem stvoren.

I još ti utuvi²⁰⁶ sebi, u ovoga svijeta tri sifata (imaju). Prvo, nije Bogu nimalo drag i stoga je dao ga vlahu i turčinu; drugo, što većma²⁰⁷ tamea²⁰⁸ činiš većma se otvara pos(a)o i većma se od Dženneta odmičeš; treće, rad onoga je svijeta stvoren i vlaški je Džennet i muminski zindān²⁰⁹ i nesta(t) će ga.²¹⁰

I još da ti kažem, u Ahireta tri sifata (imaju). Prvo, Bogu je virlo makhbūl²¹¹ i stoga će samim muminom dat Džennet; drugo, vlaški je zindān i uvijek će bit; treće, rad n(j)ega je dunja stvoren da mi (vjerujući i radeći dobro na Dunjaluku) stečemo vječno carstvo.

I još tri kuće Bog je stvorijo. Prvo, Dunja (koji je) ahiretska sija'nica;²¹² drugo, Džennet (je) muminska palača; treće, Džehennem (je) vlaška palača.²¹³

I još ti ćuti, džennetska tri su alameta. Prvo, imān; drugo ilmīle-amel²¹⁴; treće, lijepa huja²¹⁵.

I još ti ćuti, džehennemska tri su alameta. Prvo, ćufrīle-širk²¹⁶; drugo, džehlīle-grijeh²¹⁷; treće, ružna huja.

205 Kletva.

206 Zapamti.

207 Više, mnogo.

208 Žudjeti.

209 Tamnica.

210 Allahov Poslanik, a. s., kaže: „Ovaj svijet je tamnica za vjernika, a raj za nevjernika.“ Vidi: Ebu Husejn Muslim ibn Hadždžadž el-Kušejri el-Nejsaburi, *Sahih Muslim*, Dar el-kutub el-'ilmijje, Bejrut, 1991., hadis br. 1. (2956), str. 2272.

211 Uslišan, cijenjen.

212 Njiva. Shodno narodnoj izreci: „Dunjaluk je ahiretska njiva“.

213 Kod Kemure nejasno stoji: „Prvo dun-ja ahir(e)tska sjednice“, a na kraju nedostaje dio o Džehennemu.

214 Postupati po znanju.

215 Ćud, narav.

216 Nevjerstvo s idolopoklonstvom.

217 Iz neznanja grijeh činiti.

I još ti metni (u) uho, tri su u iluma²¹⁸ sifata. Prvo, najmakbulnija je stvar i džennetska je sermija;²¹⁹ drugo, pejgamberski je miras;²²⁰ treće, brež²²¹ n(j)ega nikakav b(p)os(a)u Bogu nije makbūl.

I još dobro čuti, u džahiluka²²² tri sifata imaju. Prvo, šejtanska je stupica n(j)om f(hv)ata sebi družinu; drugo, vlahovski je polubrat i najneval(j)anija je stvar; treće, nikome neće bit makbūl (kod Boga).

I još u turkin(j)e žene tri su alameta. Prvo, hodže miluje bradu;²²³ drugo, mužu ezijjet²²⁴ ne čini i ne budi (mu) dušman;²²⁵ treće, po mahali mlogo ne hodaj!²²⁶

I još u me gledaj,²²⁷ u vlahin(j)a tri su sifata. Prvo, turkovan(j)e i hodže ne miluju već traže gizde;²²⁸ drugo, duša im je mahala i vrata; treće, ezijjet čine mužu i komšiluku.²²⁹

I još amo čuti, u māla²³⁰ i u gizde tri su sifata. Prvo, onliko će bit anamo eksik;²³¹ drugo, tim sebebom²³² biće Božiji dušman pak će helāč²³³ bit, međer,²³⁴ rad muža i rad namaza i rad sadake.²³⁵

218 Znanje.

219 Kapital, bogatstvo.

220 Nasljedstvo.

221 Bez. Kemura je ovu riječ pogrešno transliterirao prijedlogom *pred* čime je cijeli dio rečenice postao nejasan: „...treće, *pred(?) nega nikakav poso Bogu nije makbul.*“

222 Nezanje.

223 Umjesto: „...*hodže miluje bradu...*“ kod Kemure stoji: „...*hodže miluje ebeda...*“. U tom smislu, ovaj pasuse se može razumjeti u značenju da vjernica stalno cijeni i poštuje ulemu – islamske učenjake.

224 Vrijedati, uznemiravati.

225 Neprijatelj, protivnik.

226 Interesantno je da se zabrana nepoštivanja muža i hodanja po mahali u ovom rukopisu navodi u formi imperativa. Kod Kemure su isti pasusi navedeni u uobičajnoj opisnoj formi.

227 Umjesto na početak rečenice, Kemura je ovaj dio stavio na kraj prethodne rečenice što je dovelo do nejasnoće u tekstu: „...*po mahali mlogo ne hoda i još u me gledaj(?)*.“

228 Gizdanje, uljepšavanje.

229 Kemura je ovaj dio u potpunosti izostavio. Imajući u vidu tolerantan odnos islama prema pripadnicima drugih objavljenih religija, nejasno je zašto je Ilhamija ove neargumentovane i paušalne opise nemuslimanki uopće uvrstio u svoj *Ilmihal*.

230 Imovina.

231 Manjkav. Tj., na Sudnjem danu će biti manjkavi.

232 Uzrok, povod.

233 Propasti.

234 Dakle.

235 I ovaj dio nedostaje kod Kemure.

I još ti zavij u mušmu²³⁶ tri velike fajde.²³⁷ Prvo, pod hodžinskim ničāhom²³⁸ bit i n(j)ima u mubarec²³⁹ obraz gledat i š n(j)ima eglenisat.²⁴⁰

I još ti znaj, tri velika zla. Prvo, pod džahilskim ničāhom²⁴¹ bit i n(j)ihov taām²⁴² jest i š n(j)ima eglenisat.

I još da ti kažem, u hodža tri hićmeta²⁴³ imaju. Prvo, dīn im je kāvi²⁴⁴ i žene miluju i drago im je slatko.²⁴⁵

I još u hodža tri imaju ibreta.²⁴⁶ Prvo, najviše će hi bit u Džennetu; drugo, od n(j)ih evlijāi²⁴⁷ izhode; treće, miruše im hal(j)ine.

I još upamti (i) pouči tri velike fajde. Prvo, hodžama u obraz gledat; materi i ocu i mužu u obraz gledat;²⁴⁸ treće u Kur'an i u čitābe gledat.

I još pouči, tri zarara²⁴⁹ imaju. Prvo, u Sunce gledat; drugo, džahilom²⁵⁰ i vlasima u obraz gledat; treće, na harām gledat.

I još pouš(č)i, tri zarāra imaju.²⁵¹ Prvo, gibet²⁵² i laž ćutit; drugo, čelgije²⁵³ i pjevan(j)u ćutit; treće, iftūru²⁵⁴ i buhtān²⁵⁵ ćutit.

I još tri zeherli²⁵⁶ u šejtana imaju stri(je)le. Prvo, pogledat na harām; drugo, u zendīn²⁵⁷ i u gizdu pogledat; treće hased²⁵⁸ činit.

I još ti mene ćuti, hrđavije huja tri matere imaju. Prvo, ćibur²⁵⁹; drugo tamera činit; treće puno živ bit i hesābit.²⁶⁰

236 Ovošteno platno.

237 Korist.

238 Udati se za efendiju.

239 Blagoslovljen.

240 Razgovarati.

241 Udati se za nezalicu.

242 Hrana.

243 Mudrost.

244 Jak.

245 U ovom pasusu Ilhamija navodi dvije poznate narodne poštapalice o hodžama.

246 Pouka.

247 Dobri ljudi.

248 Ovdje u značenju: iskazati poštovanje.

249 Šteta, gubitak.

250 Neznalica.

251 Kod Kemure: „Najveća tri zarara imaju.“

252 Ogovaranje.

253 Svirka, muzika.

254 Potvora, kleveta.

255 Laž.

256 Otrovan, gorak.

257 Bogat.

258 Zavidjeti.

259 Oholost.

260 Računati, misliti.

I još najvećma upamti sa šta će Bog ukabulit poslove tri šarta imaju. Prvo, imān; drugo, ilmihāl; treće hulūsi takvāluk.²⁶¹

I još najlazumnije²⁶² ibadete da ti kažem tri su. Prvo, Božiji dug što ti je ost(a)o na mjesto donijet;²⁶³ drugo, l(j)u(d)ski hak vratit; treće, (sa) svakim se pomirit.²⁶⁴

I još najmakbulnije besjede tri su. Prvo, hak rijet; drugo, mumina ugovorit(?);²⁶⁵ treće, rad ženidbe molit i pravo kazat.²⁶⁶

I još najefdalnija posta tri su. Prvo, ramazan; drugo, Aren(f)e đuni;²⁶⁷ treće Ašure²⁶⁸ postiti. I još dobri l(j)udi post po tri dana u svakoga mjeseca postit.²⁶⁹

I još tri namaza najsevabnija su. Prvo, kazā naklan(j)at;²⁷⁰ drugo, evvābīn namazi;²⁷¹ treće, u po noći i kušluk namazi,²⁷²

I još ti znaj tri učen(j)a najefdalnija su. Prvo, Kur'an i Hadis učit; drugo, zikrullāh i istigfār²⁷³ učit; treće, duā činit i salavat učit.

I još da ti haber²⁷⁴ dam troje. Najefdalniji zikrullāh (je) Lā ilahe illallāh Muhammedun resulullāh; a najefdalnija duā (je) El-hamdulillāh²⁷⁵ i

261 Iskrena pobožnost.

262 Najpotrebnije.

263 Tj., ako ti je ostalo neizmirenih i neizvršenih vjerskih obaveza sve te obaveze potrebno je za života izmiriti.

264 Ovaj dio nedostaje kod Kemure.

265 Glagol *ugovoriti* može se čitati i kao *ogovorit*. Međutim ogovaranje vjernika je grijeh tako da se ne može svrstati u prihvatljivu normu ponašanja koju će Bog primiti. Kod Kemure: „...*drugo(me) ne o(d)gov(o)rit...*“, što je nejasno. Imajući u vidu da se treća besjeda odnosi na društveno korisnu aktivnost pomaganja kod sklapanja braka, moguće je da se i ovdje misli reći: „*Muminu posvjedočiti kod sklapanja ugovora.*“

266 U smislu da se ni djevojka ni mladić ne kude niti previše uljepšavaju, nego da se o njima istina kaže.

267 Dan Arefata, 9. Zu-l-hidždžet. Toga dana hadžije borave na Arefatu.

268 Dan Ašure, 10. muharrem. Toga dana Allah, dž. š., je spasio Musaa, a. s., od faraona. O postu na Dan Arefata i na Dan Ašure Allahov Poslanik, a. s., kaže: „*Post na Dan Arefata briše grijeh u godini koja je prethodila i u godini koja slijedi, a post na Dan ašure briše grijeh u godini koja je prethodila.*“ Vidi: Vidi: El-Munziri, *Muslimova zbirka hadisa...*, hadis br. 620, str. 272-273.

269 O tome Allahov Poslanik, a. s., kaže: „*Posti od svakog mjeseca po tri dana, jer svako dobro djelo nagrađuje se desetorostruko, a to je kao da postiš cijelo vrijeme.*“ El-Buhari, *Sahihu-l-Buhari...*, tom II, hadis br. 1976., str. 127.

270 Naklanjati one namaze koji se nisu klanjali u njihovo određeno vrijeme.

271 „*Namaz pokajnika*“, to je neobavezni namaz koji se kod nas uobičajeno klanja u periodu između akšama i jacije.

272 Neobavezni namaz koji se klanja prije podne.

273 Moliti oprost od Boga izgovaranjem: estagfirullah.

274 Vijest.

275 Shodno hadisu: „*Najvredniji zikr je La ilahe illallah, a najbolja dova je Elhamdulillahi.*“ Vidi: *Tirmizijin džami'-sunen, Tirmizijina zbirka hadisa, Prijevod i komentar Mahmut*

estagfirullāh;²⁷⁶ a najefdalniji salavat (je) Allāhumme salli 'alā Muhammedin ve 'alā āli Muhammedin ve sellem.

I još porad duā najefdalnija vakta tri su. Prvo, kad ezan uči; drugo, potl(j) e namaza; treće, u petak i među ah(k)šamom i jas(c)ijjom i od zore, pak, do Sunca.²⁷⁷

I još i kad išteš murād²⁷⁸ tri šarta val(j)aju te će kabul bit. Prvo, abdest i istigfar i salavat donijet i poč(e)t s *El-hamdulillahom*; drugo, kibletu se okrenut i ruke dignut; treće, harām u se i na se i poda se ne metat²⁷⁹ (i) ištući plakat.

I još čuvaj se bed-duā triju.²⁸⁰ Prvo, hodžinske, drugo, očin(j)e i materine; treće, saktatije²⁸¹ l(j)udi i kome no si krivo učinijo.²⁸²

I još tri jarana najhajirlija²⁸³ su. Prvo, rad Onoga svijeta jaran; drugo, pod ničāhom jaran; treće hodže i pametni l(j)udi.

I još triju drugova virlo se čuvaj. Prvo, nefš;²⁸⁴ drugo, šejtan;²⁸⁵ treće hrđav čovjek jā hūd²⁸⁶ žena.

I još u tri dobi dobro je po tijelo spavat. Prvo, u ponoći; drugo, prid podne; treće kad se okupaš.²⁸⁷

Karalić, knj. 7., Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2009. godine, hadis br. 3620., str. 186.

276 Dio o najefdalnijoj dovi nedostaje kod Kemure.

277 Kod Kemure pogrešno stoji: „... i od zore pak dva tri šarta vala reći.“

278 Kod Kemure se uopće ne navodi dio o traženju murada, nego se odmah govori o šartima koje valja ispuniti.

279 Allahov Poslanik, a. s., je spomenuo čovjeka koji je dugo putovao čupave i prašnjave kose – *kako podiže ruke prema Njemu (Bogu) govoreći: 'O, Gospodar! O, Gospodar!'*, a njegova je hrana haram, njegovo je piće haram, njegova je odjeća haram, hrani se haramom, pa kako da mu se odazove?!“ Muslim, *Sahih Muslim...*, hadis br. 1015., str. 703.

280 Kompletan dio o bed-dovi nedostaje kod Kemure.

281 Invalid.

282 Allahov Poslanik, a. s., o tome kaže: „*Tri dove (ili kletve) će biti primljene: dova onoga kome je učinjeno nasilje i nepravda, dova putnika i dova (kletva) roditelja protiv svoga djeteta.*“ Vidi: *Tirmizijin džami'-sunen...*, tom VII, hadis br. 3686., str. 236.

283 Najčestitiji.

284 Strast. Shodno ajetu iz Kur'ana: „*Ja ne pravdam sebe, ta duša (nefs) je sklona zlu, osim one kojoj se Gospodar moj smiluje. Gospodar moj zaista prašta i samilostan je.*“ (*Jūsuf*, 53.)

285 U Kur'anu stoji: „*Šejtan vam je, zbilja, otvoreni neprijatelj.*“ (*Al-A'rāf*, 22.)

286 Odnosno „čovjek ili huda (jadna) žena“. U trećem rukopisu Ilhamijionog ilmihala stoji: „...hrđav čovjek ja žena.“ Kod Kemure, pak, stoji nejasno: „...treće, hirčava č(o)vika jahod žene.“ Riječ „jahod“ Kemura je preveo s „ili“ što je nepoznato.

287 Allahov Poslanik, a. s., i njegovi ashabi prakticirali su, kada su bili u mogućnosti, *kajlūlu* – podnevni odmor uz kratkotrajno spavanje. Naprimjer vidi: El-Buhari, *Sahihu-l-Buhari...*, tom I, hadis br. 940. str. 627.

I još u tri dobi zlo je po Oni svijet i po Ovi svijet spavat. Prvo, od zore do Sunca spavat;²⁸⁸ drugo, među ah(k)šamom i jas(c)ijom spavat;²⁸⁹ treće, kad je vakat klan(j)at i na dersu²⁹⁰ i na vazu²⁹¹ spavat.

I još troje je sebeb kad (osoba) pojde umirat onda (će) zanimit.²⁹² Prvo, ezan i Kur'an²⁹³ se uči, ne čutit već eglenu činit; drugo, za sofrom edepsuznuo²⁹⁴ govorit; treće, što dinu val(j)a ne pitat već eglenu činit.²⁹⁵

I još troje je sebeb pa će nezi halde²⁹⁶ progovorit. Prvo, dāimā²⁹⁷ s misvakom²⁹⁸ abdest uzimat pa kad pojde umirat đene tkogod mu (treba) misvak potirit;²⁹⁹ drugo, hodžā pitat izrad³⁰⁰ dina; treće, starijem se ne inadit.³⁰¹

I još troje ima sebeb (da će se) s imānom umrijet. Prvo ilmihāl naučit; drugo grijeha se čuvat; treće većma Onome svijetu nego Ovome čališit.³⁰²

I još tri sebeba imaju fakirluku.³⁰³ Prvo, ne znat se stariji;³⁰⁴ drugo, ostavl(j)at sudje neoprano; treće, o zahodu Sunca kuću mest i masla i drva ne ćadit.³⁰⁵

288 O pokuđenosti spavanja poslije zore i klanjanja sabaha do izlaska Sunca ne postoje vjerske zabrane, već se to posredno ne preporučuje jer je Allahov Poslanik, a. s., rekao: „*Allahu moj, podari mom ummetu bereket (blagoslov) u ranim jutarnjim satima.*“ Vidi: *Tirmizijin džami'-sunen...*, tom IV, hadis br. 1231., str. 138.

289 O tome u hadisu stoji: „*Allahov Poslanik, a. s., smatrao je pokuđenim spavanje prije jacija-namaza...*“ Vidi: El-Buhari, *Sahihu-l-Buhari...*, tom I, hadis br. 568., str. 405.

290 Predavanje.

291 Propovijed.

292 U smislu da neće moći biti u mogućnosti izgovarati *Lā ilāhe illāllāh*.

293 Kemura ne spominje Kur'an.

294 Bezobrazno, nepristojno

295 Kod Kemure: „...*treće, što dinu vala, ne pustiti i hodže izlam činit*“. I u drugom rukopisu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci postoji dodatak: „*I hodže izlam činit*“.

296 Naposljetku. Kod Kemure *terhalde*. U drugom rukopisu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci također stoji: *nez halde*.

297 Uvijek, vazda.

298 Vrsta četkice za zube.

299 Kod Kemure nejasno stoji: „...*misvakom abdest uzimat, pa kad popere, otrat, đene tko god mu misvak...; drugo, hodža pitat izrad dina.*“

300 Zarad.

301 Svađati se.

302 Truditi se.

303 Siromaštvo.

304 U smislu: *ne poštivati starije osobe*.

305 Kod Kemure nepotpuno i pogrešno stoji: „...*treće, u zahod kuću mesti. I mesela, i dirva ne ćadit.*“ U ovom pasusu Ilhamija navodi neke narodne mudrosti o uzrocima siromaštva. Više o tome vidi: Elvir Duranović, „Tragom jedne Alhamijado pjesme“, *Takvim za 2017.*, El-Kalem, Sarajevo, 2016., str. 91-98.

I još u tri dobi ne boj se džina. Prvo, kad *Eūzu billāhi mineš-š-ajtānir-r-adžīm* proučiš;³⁰⁶ drugo, kad se horozovi očute dok (ne) ušute;³⁰⁷ treće, kad ima s tobom vatra.

I još tri taāma nemoj jest. Prvo, ako je izgorilo; drugo, ako je brez Bismileta³⁰⁸ pokriveno; treće, ako je virlo vrelo.

I još tri djevojke ne uzimaj. Prvo, ako su joj izpucane pete; drugo, ako je zle huje; treće, ako je raspikuća.³⁰⁹

I još u trihu žena ne uzimaj kćera. Prvo, od hudovice; drugo, od ciganke; treće od skitačice.

I još troje ružno je u žena. Prvo, tanke noge; drugo, barakast³¹⁰ nos; treće, neumiven vrat.

I još u žena tri dunjade Dženneta imaju. Prvo, muževli tabani;³¹¹ drugo, sobe; treće kuća i avlija.

I još u žena tri su Džehennema. Prvo, po sokaku hodat; drugo, u jaban-džinsku³¹² kuću ić; treće, na sejran³¹³ i na teferić ić.

I još (sa) trima taifama³¹⁴ ne val(j)a se družiti. Prvo, z budalastim; drugo, z đunāhćerom;³¹⁵ treće z djecom.

I još u tri vakta namaze ne klan(j)aj. Prvo, o izhodu Sunca; drugo, o zahodu Sunca; treće kad je (Sunce) na po neba³¹⁶ i kad ezan uči.³¹⁷

I još troje ne val(j)a zaboravit. Prvo, Boga; drugo, Dženneta; treće Džehennema.

306 Ovaj dio nedostaje kod Kemure. O traženju utočišta kod Boga kao vida zaštite od šejtana u Kur'anu stoji: „*A ako šejtan pokuša da te na zlo navede, ti potraži utočište kod Allaha, On uistinu sve čuje i zna.*“ (*Al-A'rāf*, 200.)

307 Shodno hadisu: „*Kada čujete kukurijekanje pijetla, molite od Allaha kakvo dobro, jer pijetao je ugledao meleka.*“ Vidi: El-Munzirī, *Muslimova zbirka hadisa...*, hadis br. 1881., str. 843.

308 Bismila.

309 U ovom i u narednim pasusima o ženama Ilhamija navodi narodne mudrosti koje nemaju utemeljenje u vjerskim izvorima.

310 Dlakav.

311 Kod Kemure nejasno: „...*prvo, muža voli tabani;*“

312 Stranac, tuđin.

313 Mjesto gdje će biti viđen/a.

314 Sekta, skupina.

315 Griješnik.

316 Kod Kemure nejasno: „...*treće, kad je napunije.*“

317 Shodno hadisu: „*Allahov Poslanik, a. s., zabranio je dva namaza: klanjanje namaza iza sabaha dok sunce ne izađe i klanjanje poslije ikindije dok sunce ne zađe.*“ Vidi: El-Buhari, *Sahihu-l-Buhari...*, tom I, hadis br. 588., str. 414. S druge strane, ne postoji vjerski propis o pokudenosti klanjanja namaza u vrijeme dok se uči ezan.

I još ti troje zaboravi. Prvo, dobri svoj amel;³¹⁸ drugo, kīn;³¹⁹ treće, Ovoga svijeta ćeder.³²⁰

I još troje ne radi obnoć. Prvo, kad predeš³²¹ vrlo ne pl(j)uj; drugo, kod svijeće ne sjedaj; treće, gibet ne čini.

I još troje kad bude mrak radi. Pendžere³²² zastri i polahko govori; drugo, kad čovo zovne namah³²³ dojadi; treće, gotova lezi.

(PO TROJE KOJE SE NAJVIŠE VOLI)

I još ti ćuti najl(j)epši vaz. Pejgamber reče, alejhi-s-selam: „Od Ovoga svijeta troje ja najvolim. Prvo, ženskinje; drugo, lijep miruh; treće, namaz klan(j)at.“³²⁴

I još Ebu Bekir Sidik³²⁵ reče: „I ja troje najvolim. Prvo, Pejgamberu u mubarek obraz gledat; drugo, nemoj huje imat;³²⁶ treće, moja kći nek je pod n(j)egovim ničāhom.“³²⁷⁺³²⁸

I još hazreti Omer,³²⁹ radijallāhu 'anhu,³³⁰ reče: „I ja troje najvolim. Prvo, emri bi-l-ma'rāf;³³¹ drugo, nehji 'ani-l-munker;³³² treće, izderanu hal(j)inu.“

318 Tj., *Nemoj se hvaliti svojim dobri djelima i drugima prigovarati!*

319 Lutnja, zloba.

320 Briga, tuga.

321 U smislu: *kad predeš vunu.*

322 Prozor.

323 Odmah.

324 Ovaj hadis bilježi El-Nesai i djelu *El-Mudžteba*. Vidi: Ebu Abdurrahman Ahmed ibn Šuajb El-Nesai, *Sunen El-Nesai el-Mudžteba*, Dar el-teisil, hadis br. 3974. i 3975., str. 439-440.

325 Ebu Bekr Es-Sidik, r. a., prvi Pravedni halifa. Umro 634. godine.

326 Osnovni tekst neko je precrtao, a ovaj dio teksta dopisan je na marginama stranice. U osnovnom tekstu pisalo je: „...*drugo, nemoj jedurizat*...“. Tako stoji i u drugom rukopisu *Ilmihala* u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, dok kod Kemure stoji: „...*drugo, jedurizat*...“.

327 Brak.

328 Osim sahih hadisa u kojem se navodi troje koje voli Allahov Poslanik, a. s., ostali navodi iz ovog poglavlja ne mogu se argumentovati niti su zabilježeni u hadiskim zbirkama. Sličnu predaju, uz neznatne izmjene pronašli smo u knjizi *Kašf al-ḥafā'* u kojoj su navedena raširena narodna predanja koja su neargumentovano pripisivana Allahovom Poslaniku, a. s. Predanja navedena u ovom poglavlju vidi: Ismā'il ibn Muḥammad al-'Aḡulani, *Kašf al-ḥafā' va muzīl al-ilbās 'ammā istahara min al-ahādīs 'ala alsinea al-nās*, Maktaba al-Kuds, Kairo, 1351. h. g., str. 340-341.

329 Omer ibn Hattab, r. a., drugi je Pravedni halifa. Umro je 644. godine.

330 Bog neka je zadovoljan s njim.

331 Naređivati dobro.

332 Odvrćati od zla.

I još hazreti Osman,³³³ radijallāhu te'ālā 'anhu, reče: „I ja troje najvolim. Prvo, gladne nahranit; drugo, Kur'an; treće, gole zaodjenut.“

I još hazreti Ali³³⁴ radijallāhu te'ālā 'anhu, reče: „I ja troje najvolim. Musāfiru³³⁵ hizmet³³⁶ činit; i ob l(j)eto postit; i sabl(j)om Vlaha udarit.“

I još hazreti Ibn Abbas,³³⁷ radijallāhu te'ālā 'anhu, reče: „I ja troje najvolim. Od insāna na samo bižat; ibadet činit i z Bogom dost³³⁸ bit; i tevbe³³⁹ doć.“³⁴⁰

I još hazreti Hasan,³⁴¹ radijallāhu te'ālā 'anhu, reče: „I ja troje najvolim. Ob noć namaz klan(j)at; i pravo besjedit; i hastu³⁴² obić.“

I još hazreti Husejn,³⁴³ radijallāhu te'ālā 'anhu, reče: „I ja troje najvolim. Boga milovat; fukaru³⁴⁴ rad Boga milovat;³⁴⁵ i šehid bit.“

I još hazreti Hamza ibni Abdulmutallib³⁴⁶ reče: „I ja troje najvolim. Vadu na mjesto donijet; emanet edā³⁴⁷ učinit; džematile namaz klan(j)at.“

I još hazreti Aiša,³⁴⁸ radijallāhu 'anhuma, reče: „I ja troje najvolim. Materi i ocu icrām³⁴⁹ činit; i halāl teć;³⁵⁰ i od harāma se čuvat.“

I još Fatima,³⁵¹ radijallāhu te'ālā 'anha, reče: „I ja troje najvolim. Sirotama i teškoj ženi šefa'at³⁵² činit; i kon(m)šijama icrām činit; i fukari i zaifima³⁵³ merhamet³⁵⁴ činit.“

333 Osman ibn Affan, r. a., treći Pravedni halifa. Umro 656. godine.

334 Alija ibn ebi Talib, r. a., četvrti je Pravedni halifa. Umro 661. godine.

335 Putnik.

336 Služiti.

337 Abdullah ibn Abbas, r. a., amidžić Allahovog Poslanika, a. s. Umro oko 687.

338 Biti prijatelj.

339 Pokajati se.

340 Kod Kemure nedostaje dio o prijateljstvu s Bogom i tevbi.

341 Hasan ibn Ali, r. a., unuk Allahovog Poslanika, a. s. Umro 670. godine.

342 Bolesnik.

343 Husejn ibn Ali, r. a., unuk Allahovog Poslanika, a. s. Umro 680. godine.

344 Siromah.

345 Ovaj dio nedostaje kod Kemure.

346 Hamza ibn Abdu-l-muttalib, r. a., je najmlađi amidža Allahovog Poslanika, a. s. Umro je 625.

347 Izvršiti, ispuniti.

348 Hazreti Aiša, r. a., kćerka Ebu Bekrova i supruga Allahovog Poslanika, a. s. Umrla 57. godine po Hidžri.

349 Pogostiti.

350 Koristiti vjerom dozvoljene stvari.

351 Hazreti Fatima, r. a., kćerka Allahovog Poslanika, a. s. Umrla 632. godine.

352 Zauzimati se.

353 Slab, nemoćan.

354 Biti milostiv.

I još hazreti Mikāil,³⁵⁵ alejhi-s-selam, reče: „I ja troje najvolim. Oči koje plaču; i jezik što no zikr čini; i srce koje se boji.“

I još hazreti Isrāfil,³⁵⁶ alejhi-s-selam, reče: „I ja troje najvolim. Ālim-i āmila;³⁵⁷ i zāhid-i sābira,³⁵⁸ i pomoć nejakom.“

I još hazreti Azrāil,³⁵⁹ alejhi-s-selam, reče: „I ja troje najvolim. Na Boga tevećul;³⁶⁰ i što rāzī³⁶¹ bit; i muṭī bit.“

I još hazreti Džebrāil, alejhi-s-selam, reče: „I ja troje najvolim. Zašle³⁶² l(j) ude na put navest; i (s) garibima³⁶³ se družit; i ehlu ajal sahibijama³⁶⁴ pomoć.“

I još hazreti Allah, dželle šānuhu, reče: „I Ja troje najvolim. Muku dignut; i grihove oprostit; i sramotu pokrit.“

I još ovi fakir³⁶⁵ veli: „I ja troje najvolim. Tālibima³⁶⁶ ders dat i vaz učinit; drugo, čitāb načinit; treće, turkin(j)u pravu pod ničahom i dovi držat.“

(ČETIRI HEDIJE)

I još Pejgamber, alejhis-selam, kad ga Arap upita čime ćemo selāmet nać i u Džennet unić³⁶⁷ reče: „Tko ove hedijje shazuri³⁶⁸ on će selāmet nać i u Džennet unić. (Prva hedijja)³⁶⁹ I još³⁷⁰ hazreti Azrāil četiri šej'a.³⁷¹ Pomirit se z dušmanom; namaze naklan(j)at;³⁷² tevbe učinit; za Boga muhabbet³⁷³ rabt³⁷⁴ učinit.³⁷⁵

355 Melek Mikail jedan je rijetkih meleka koji se po imenu spominje u Kur'anu. Vidi: *Al-Baqara*, 87-98.

356 Israfil je melek koji će puhnuti u (sur) rog.

357 Učenjak koji postupa po svom znanju.

358 Strpljivi asketa.

359 Azrail je melek smrti. Kod Kemure pogrešno piše Israfil.

360 Oslanjanje.

361 Zadovoljan.

362 Lokalizam u značenju *zalutale*.

363 Siromah, stranac.

364 Bijednik, siromah.

365 Tj., Ilhamija.

366 Učenik.

367 Dio: „...i u Džennet unić...“, nedostaje kod Kemure.

368 Spremiti.

369 Ovaj dodatak stoji i kod Kemure i u drugom rukopisu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

370 Ovaj dio nalazi se samo u ovom rukopisu.

371 Stvar, predmet.

372 Kod Kemure su prva i druga stvar pomiješane i nejasne: „...prvo, pom(i)rit se; drugo, i-z-dušmanom namaz ne klanat;“

373 Ljubav.

374 Vezati se.

375 Kod Kemure : „...rad Boga muhabbet dat učinit.“, što je nejasno.

I još kaburu četiri hedijje ponijet. Primeta(?)³⁷⁶ ne prinosit; pišag(k)e se čuvat;³⁷⁷ Kur'an učit;³⁷⁸ obnoć nafile klan(j)at.

I još Munkiru ve Nekiru³⁷⁹ četiri hedijje ponijet. Prav jezik dāimā bit; gibet ne činit; hak besjedit; malinat se(?).³⁸⁰

(I još) Mizānu³⁸¹ četiri hedijje ponijet. U amelu hulus; ezijjet nikome ne činit; lijepu huju imat; mlogo subhanallāh i kelime-i tevhīd donosit.

I još Sirāt-čupriji četiri hedijje ponijet. Proždrijet l(j)utn(j)u;³⁸² od grijeha se čuvat; u džemat ići; dāimā dobre poslove radit.

I još Māliku³⁸³ četiri hedijje ponijet. Od Božjeg straha plakat; moć(nu) sadaku davat; Kur'an učit;³⁸⁴ oca i majku slušat.

I još Rizvānu³⁸⁵ džennetskome četiri hedijje ponijet. Na muku sabur činit; na nīmet šučur činit; na mal infak³⁸⁶ činit;³⁸⁷ čuvat emanete.

I još duši četiri hedijje ponijet. Malo jest; malo pit; malo spavat; dāimā estagfirullah govorit.

I još Muhammedu, a. s., četiri hedijje ponijet. Milovat ga; sunnete n(j) egove radit; milovat mu (u)kućane;³⁸⁸ i sve ashabe.

376 Nejasno u sva tri rukopisa. Kemura je ovu riječ preskočio, dok je u u drugom rukopisu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci ova riječ nečitka. Na osnovu hadisa moglo bi biti: *nemimeta ne prinosit* (tj., tuđe riječi ne prenositi).

377 Shodno hadisu: Ibn Abbas, r. a., prenosi da je Vjerovjesnik, a. s., prošao pored dva groba i kazao: „*Njih dvojica su kažnjavaju, ali se ne kažnjavaju zbog velikog grijeha; jedan od njih nije pazio na mokraču, a što se tiče drugog, on je prenosio tuđe riječi (nemimet).*“ (El-Buhari, *Sahihu-l-Buhari...*, tom I, hadis br. 218, str. 183.)

378 Shodno hadisu: „*Sura Tebareke (al-Mulk) je zaštitnica od patnje u kaburu.*“ Vidi: Ebu Bekr Abdu-r-Rezzak ibn Hemmam el-San'ani, *El-Musannef*, valorizacija: Habibu-r-Rahman el-'Azmi, El-Medžlis el-'ilm, 1970. godine, tom 3., hadis br. 6025., str. 379-380.

379 Munkir i Nekir su meleki koji će umrle osobe ispitivati u kaburu.

380 U sva tri rukopisa piše isto. Značenje ove riječi nam je nepoznato.

381 Vaga na kojoj će se mjeriti dobra i loša djela na Sudnjem danu.

382 O tome Hasan el-Basri kaže: „*Zaista je Allahu, dž. š., najdraži...gutljaj srdžbe koju (čovjek) proguta čineći dobro, praštajući i pokazujući blagost.*“ Vidi: El-Hasan el-Basri, *Čujem šum prijatelja ne vidim, s arapskog preveo Mehmedalija Hadžić*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1989., str. 23.

383 Malik je melek čuvar Džehennema.

384 Umjesto „...*Kur'an učit...*“, kod Kemure stoji: „...*proć se grihova...*“

385 Ridvan je melek čuvar Dženneta.

386 Dijeliti.

387 Ovaj dio nedostaje kod Kemure, a nalazi se u druga dva rukopisa.

388 Ehl-i Bejt je uža porodica Allahovog Poslanika, a. s., koju po nekim predanjima sačinjavaju: Hazreti Alija, amidžić i zet Allahovog Poslanika, a. s., njegova supruga hazreti Fatima, r. a., kćerka Allahovog Poslanika, a. s., i hazreti Hasan i Husejn, unuci Allahovog Poslanika, a. s.

I još Bogu, dželle šānuhu, četiri hedijje ponijet. Dobre poslove radit; hrđave ne radit; halk nasihat³⁸⁹ činit; i svakome merhamet činit.

(MUDRI SAVJET MUDERRISA KARAHODŽE)

I još Karahodža³⁹⁰ veli: „Četvero ima: jedno ako ne uradiš dan ćeš se kajati; drugo ako ne uradiš godinu ćeš se kajati; treće ako ne uradiš do smrti ćeš se kajati; četvirto ako ne uradiš do Kijameta ćeš se kajati.

Prvo, kad ustaneš iz konaka ne ruča(vši), dan ćeš se kajati; drugo, kad l(j) udi siju ako ne posiješ, godinu ćeš se kajati; treće, kad se ženiš ako n(j)e³⁹¹ ne vidiš, do smrti ćeš se kajati; četvirto, kad si mališan ako ne uzučiš (nauke) do kijameta ćeš se kajati.“

(O ILMIHALU I ILHAMIJI)

I još ti znaj, u ovoga³⁹² čitāba tri sifata (imaju). Prvo, iz velikije čitāba je izvađen;³⁹³ drugo, što god je adžemi³⁹⁴ najlazumnije onamo ima; treće, što većma gledaš po n(j)emu više ćeš ilma znati.

I još ti znaj, u n(j)emu su tri iluma. Prvo, ilmi akājid;³⁹⁵ drugo, ilmi a'māl;³⁹⁶ treće, ilmi ahlāk³⁹⁷.

I još po n(j)emu tko uzradi pravi je džennetlija. Prvo, emin³⁹⁸ će bit od vode i vatre i hrusuza;³⁹⁹ ne će se bojat zalima⁴⁰⁰ (i) ima(t) će u kući i u malu i u evladu⁴⁰¹ golem berećet; treće, u ajetu vako veli,

أَسْتَعِيدُ بِاللَّهِ وَمَنْ يَنْقِ اللَّهُ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ.⁴⁰²

389 Savjetovati.

390 Radi se o jednom od dvojice poznatih muderrisa Ferhad-pašine medrese u Žepču Abdullah-ef. ili Ahmed-ef. Karahodži.

391 Tj., djevojku koju ćeš oženiti.

392 Kod Kemure samo stoji: „...u kitaba imaju tri sifata...“, tako da se na osnovu toga, ustvari, ne zna da se ovaj pasus odnosi na Ilhamijin *Ilmihal*.

393 Odnosno, njegov *Ilmihal* oslanja se na referentne izvore.

394 Nearap. Kod Kemure je ova riječ izostavljena, a nalazi se i u u drugom rukopisu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

395 Znanje o vjerovanju.

396 Znanje o poslovanju.

397 Znanje o ćudoređu.

398 Siguran.

399 Lopov.

400 Tiranin.

401 Porod.

402 „Tražim zaštitu kod Allaha (od prokletog šejtana): „A onome koji se Allaha boji, On će izlaz naći i opskrbit će ga odakle se i ne nada...“ (*Al-Talāq*, 2-3)

I još ti znaj, u ovoga Žepčanina Abdulvehhaba tri sifata imaju. Prvo, rahmetu je muhtadž; drugo, đunāhcer je, magfiretu⁴⁰³ je muhtadž; treće, zaif je, tko uzuči ovi ilmihāl n(j)ihovoj je dovi muhtadž.⁴⁰⁴

Translitteracija i bilješke:
Elvir Duranović

403 Oprost.

404 Ovaj dio nedostaje kod Kemure, a nalazi se u drugom rukopisu Ilhamijinog *Ilmihala* u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.